

Komparacija bune u Varaždinu 1919. i Labinske Republike

Rožić, David

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:886364>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-11**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

David Rožić

**KOMPARACIJA BUNE U VARAŽDINU 1919. I
LABINSKE REPUBLIKE 1921.**

završni rad preddiplomskog studija filozofije i povijesti na Filozofskom
fakultetu u Rijeci

Mentor:

dr. sc. Giovanni D'Alessio

Rujan 2017.

KAZALO

Sažetak	ii
1 Uvod	1
2 Lokalna kretanja radničkog i socijalističkog pokreta do kraja Prvog svjetskog rata	3
3.1 Prema buni u Varaždinu	14
3.2 Varaždinska buna	18
4.1 Razvoj fašizma u Italiji i Istri do 1921.	28
4.2 Labinska republika	34
5 Usporedba dviju republika (varaždinske i labinske)	38
6 Zaključak	41
Korišteni izvori	42

Sažetak

Komparacija Bune u Varaždinu 1919. i Labinske republike 1921.

Varaždinska buna jednodnevna je pobuna vojnika, građana i seljaka koja se dogodila 23. srpnja 1919., a Labinska republika bila je rudarska organizacija čija je pobuna trajala od 2. ožujka do 8. travnja 1921. Obje pobune, koje su se zbile na području današnje Republike Hrvatske, bile su inspirirane Oktobarskom/Listopadskom revolucijom iz 1917. te su ih vlasti opisivale kao boljševičke. U radu se analiziraju sličnosti i razlike između dviju pobuna, kao i uvjeti za njihov razvoj u varaždinskom te istarskom kraju, a s time i geneza fašizma i njegov odraz na labinsku pobunu. Razvoj lokalnih radničkih i socijalističkih pokreta vidljiv je kroz osnivanje udruženja, stranaka i sindikata, a prate modernizaciju i industrijski razvoj. Taj razvoj odvijao se slično u Varaždinu i Istri jer su bili u sličnim uvjetima austrougarskog carstva. Radnici u Varaždinu i Istri su do kraja Prvog svjetskog rata i Oktobarske/Listopadske revolucije imali su skromne zahtjeve za koja su se borili, a kasnije će se radikalizirati i započeti navedene pobune u svojim krajevima. Varaždinska pobuna nastavak je poslijeratnih nemira u okolici Varaždina i političkih trzavica u redovima lokalnih socijalista, a postoje i jake indicije da je Mađarska Sovjetska Republika utjecala na nju. Razvoj fašizma u Italiji direktno se osjećao u Istri gdje su već prije postojale nacionalističke i iredentističke organizacije stoga se Labinska republika može sagledati u kontekstu talijanskih poslijeratnih socijalističkih previranja i borbe protiv fašizma. Kod usporedbe varaždinske i labinske pobune prvo se primjećuje da postoji razlika između politike i političkih tradicija Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca te Kraljevine Italije. No to nikako ne znači da ne postoje i sličnosti između tih dviju pobuna, ponajprije u ideološkom smislu i sudioništvu sličnih slojeva stanovništva inspiriranih revolucijom u Rusiji.

1 Uvod

U poslijeratnoj Europi sve se više širila vijest o neviđenoj revoluciji u kojem je radništvo preuzelo svu vlast. Dogodilo se to u vrijeme do tada najvećeg rata i nudilo je alternativno društvo u kojem bi se riješili mnogobrojni problemi koji su opterećivali obične ljude, naročito u tim teškim vremenima. Stara su carstva propadala i činilo se da se rađa novi svijet.

Takvo društvo u kojem su niži slojevi počeli značiti daleko više nudile su razne škole socijalizma. No osim u intelektualnim slojevima, socijalizam je postao jako popularan među radništvom. Nikada do tada nije doživio takvu popularnost kao Rusija nakon Oktobarske/Listopadske revolucije 7. studenog 1917. kad je postala prva socijalistička država, a jedini slični prethodni pokušaj postojao je kod propale Pariške komune 1871. Vijest o tome događaju širio se na različite načine. U krajevima na području današnje Republike Hrvatske najdojmljivije su o tome izvještavali sami svjedoci revolucije koji su često bili prvaci radikalnih radničkih pokreta u svijetu. Vijest o Lenjinu i njegovoj revoluciji čula se diljem gradova i sela, a istarski i varaždinski kraj nisu ostali zaobiđeni.

Ovaj rad bavit će se događajima koji su nastali zbog takvog oduševljenja i pokušaja da se replicira sama Revolucija. Kod varaždinske bune i Labinske republike pobunjenici su se nadali stvaranju novog društva po uzoru na ruski pokušaj. Obje ove pobune bile su pod utjecajem socijalista i imale su karakteristike socijalističkih pobuna u kojima su htjeli započeti socijalnu revoluciju u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca odnosno Kraljevini Italiji.

Ovu temu odabrao sam iz vlastite znatiželje i različitih osobnih razloga. Varaždin je grad u kojem sam rođen i proveo sam u njemu većinu svog života, a Istra je regija koja je dosta bliska gradu u kojem studiram, Rijeci. K tome već niz godina zanimljiva su mi i radnička pitanja pa sam stoga izabrao temu koja je kombinacija svega navedenog. Nadalje smatram da postoji potreba za istraživanjem ovih tema, naročito iz suvremene perspektive. Literatura koja je dostupna većinom potječe iz doba socijalističke Jugoslavije kad je postojao ideološki interes za takve teme stoga postoji bogata arhivska građa za obje bune.

Cilj ovog rada jest predstaviti pobune na način da se mogu usporediti. Na taj način se također djelomično daje uvid u fenomen širenja Oktobarske/Listopadske revolucije na prostorima današnje Republike Hrvatske. Za potrebe rada napravio sam istraživanje primarne i sekundarne literature iz arhiva i knjižnica. Rad započinje s pregledom radničke i socijalističke povijesti koja se dotiče varaždinskog i istarskog kraja. Tu će se pokušati prikazati uvjeti

nastanka radničkog sloja i razvoj radničkih organizacija jer smatram da ova povijesna podloga pomaže kod shvaćanja pobuna koje su se kasnije dogodile. Rad zatim nastavlja s poglavljem o Varaždinu od kraja Prvog svjetskog rata do bune s posebnim osvrtom na samu varaždinsku bunu. Poglavlje nakon toga prikazuje razvoj fašizma koji je jedan od glavnih razloga za izbijanje pobune rudara u Labinštini. Pobuna, odnosno Labinska republika također se posebno obrađuje nakon čega slijedi usporedba dviju pobuna.

2 Lokalna kretanja radničkog i socijalističkog pokreta do kraja Prvog svjetskog rata

Postoje znakovi prvotnog razvitka radničkog socijalističkog pokreta između 1840. i 1880. S tim pojavama dolaze prve kritike građanskog društva i potrebe za njegovim preobraženjem u sjevernohrvatskoj te istarskoj sredini i to u skladu s europskim kontekstom jer se u tome periodu razvijaju takve pojave i u ostatku Europe.¹ S industrijskom revolucijom i modernizacijom države nastaje sve više građanske klase, ali i radničke. Krajevi koji danas spadaju pod hrvatsku zemlju bili su na području Austro-Ugarske gdje kapitalizam nije bio dovoljno razvijen, a k tome su pripadali i u najnerazvijenije krajeve te države. Dakle takvo stanje nije bilo najbolje za razvitak radničke klase koja se razvijala paralelno s kapitalističkom privredom. Dio današnje Hrvatske ušao je u jugoslavensku državu kao jednu od najprosperitetnijih krajeva, a Istra je u to vrijeme pripojena Kraljevini Italiji.

Na području današnje hrvatske zemlje u periodu druge polovice 19. st. i dalje je daleko najbrojniji sloj seljaštva koje je bilo zahvaćeno siromaštvom stoga je velik broj seljaka migrirao u druge krajeve. U velikom omjeru zadržala se razina ovisnosti o feudalizmu koji se kroz reforme, a ne kroz revolucije, nije potpuno ukinuo. Migracijama iz poljoprivrednih gospodarstva i dolaskom u gradove počinje proleterizacija seljaštva te se stvara radništvo. Za neke dijelove, poput današnjeg Hrvatskog zagorja, karakteristična je agrarna prenaseljenost. Riječ je o gustoći naseljenosti sličnoj industrijskim središtima u Velikoj Britaniji. Seljaštvo je u ograničenoj mjeri sudjelovalo u političkoj aktivnosti, a pojačano se školuje tek od 1870-ih.²

U korist modernoj državi i gospodarstvu porastom broja stanovnika gradovi počinju imati više funkcija što je vidljivo s većim razvojem obrta. Seljaci traže posao u gradovima gdje se zapošljavaju u svim sektorima privrede i tako u gradovima supostojе radništvo i intelektualni sloj. Radnu snagu tako u gradu Varaždinu nalaze u obrtništvu, gdje obrtnik zapošljava po nekoliko radnika iz gusto naseljenih mjesta blizu grada u manjim manufakturama, a iz rada Josipa Runjaka saznajemo da su te manufakture bile „paromlin, proizvodnja soda-vode, vate, sapuna, pilana, radionica cigara i druge“.³ Dolazi do fenomena nedostatka kvalificirane radne snage stoga dolazi do useljavanja stranog stanovništva drugačije nacionalne pripadnosti od lokalnog stanovništva i često se nalaze na višim društvenim pozicijama, a lokalno stanovništvo radi poslove koje mogu raditi nekvalificirani radnici. Također s nekompletiranom građanskom

¹ Oštrić (1983.), str. 13

² Ibid., str. 16

³ Runjak (1967.), str. 41

transformacijom društva predstavnici bivše feudalne vlasti zadržali su svoju društvenu poziciju i ostali na vrhu, ali sada sve više u kapitalističkom sustavu. Vlasništvo industrije u varaždinskom i istarskom kraju nije bilo lokalno i vlasnici su dolazili iz različitih krajeva Dvojne Monarhije Austro-Ugarske. U Istri viškovi radne populacije odlaze u gradove poput Pule, Rijeke i Trsta, a radništvo je u sve većem broju, iako je relativno malo čak i pred rat kada su 66 498 od 404 286 žitelja u granama industrije i obrtništva.⁴ Velik dio tog broja odlazi na radništvo iz Pule. U Istri, kao i u varaždinskom kraju, stanovništvo migrira iz sela u grad radi prilika za bolji život. Dio hrvatskih Istrana seli se u prekoceanske zemlje očekujući bolje prilike nego u domovini, a do Prvog svjetskog rata tamo se seli približno 25 000 ljudi.⁵ U isto vrijeme brojni radnici koji nisu našli mjesto pod suncem, a nisu išli tako daleko te nisu mogli naći posao u bližim gradovima, odlaze u ostale dijelove Dvojne Monarhije gdje su bili potrebni, što uključuje i kvalificirane i nekvalificirane radnike. Južna željeznica u Istri s odvojkom Divače u smjeru Pule i Kopra bila je vrlo važna i oživjela migraciju radnika, ali i razmjenu ideja.⁶ Otvaraju se linije Beč–Trst 1876.⁷ i Beč–Pula 1911.⁸

Današnja Sjeverna Hrvatska tad je bio najgušće naseljeni dio te se radi o pretežno poljoprivrednom kraju, a jedini ondašnji grad bio je gradić Varaždin koji je bio njezino trgovačko, prometno i proizvodno središte. Grad je imao jaku tradiciju obrtništva, a novi proizvodni odnosi, koji su iz manufaktura prelazili u industriju, postepeno su zamjenjivali stare cehove.⁹ Seljaštvo se teško prilagođavalo prestanku feudalnih odnosa, a radnici su se uzimali upravo od tih seljaka iz prenapučenih sela te od siromašnog građanstva. Rad u tvornicama nije bio cijenjen, izvodio se u teškim uvjetima i radnici su bili uvelike obespravljani.¹⁰ Na takve uvjete bili su prisiljeni jer nisu imali drugog izbora ili, točnije, nije im se ništa bolje pružalo.

Industrijska proizvodnja postepeno se uvodila u grad u 19. st. te ima svoju povijest. U stoljećima prije toga grad Varaždin imao je manufakture ciglane, vapnare, kemijske prerade i pivnice, a spominje se i proizvodnja čokolade u 18. st. Od kraja 18. st. počinje razvoj proizvodnje tekstila i tada počinje bogata povijest tekstilne industrije u Varaždinu. Od 1789. radi predionica svile uz višestruke obustave proizvodnje uključujući štrajk radnica. U ranim desetljećima 19. st. u gradu su se proizvodile čarape i gajtani, dok je kasnije 1873. osnovana

⁴ Dukovski (2008.), str. 239

⁵ Ibid., str. 240

⁶ Ibid., str. 256

⁷ Ibid., str. 257

⁸ Ibid., str. 258

⁹ Runjak (1967.), str. 41

¹⁰ Ibid., str. 42

tvornica svile.¹¹ U gradu se od 1859. tvornički proizvodi pjenušac, a grad ima povijest proizvodnje raznih likera i ostalih pića.¹² Prvom polovicom 19. st. u gradu se proizvodio olovni oksid, a u funkciji je manufaktura bila dva desetljeća. Krajem 18. st. osniva se manufaktura za proizvodnju duhana te se održava do 1860. kada se seli u Zagreb jer nije bilo osposobljenih radnika za taj posao. U gradu se drugom polovicom 19. st. proizvodila kola i postojala je velepecara. Osniva se 1890. tvornica namještaja Thonet-Mundus, a deset godina kasnije osniva se još jedna slična tvornica. Početkom 20. st. počinje s radom tvornica tkanja, elektrana Munjara i ciglana Dubrava.¹³

Često se pripadnost nekoj naciji poklapalo s klasnim statusom stoga bi se mogao primijetiti oblik nacionalne dominacije, kao npr. Nijemci i Mađari u Banskoj Hrvatskoj. Oni su bili vlasnici većine kapitala i proizvodnje u gradovima poput Varaždina gdje je na vrhu bilo njemačko stanovništvo, a najviše što je lokalno stanovništvo moglo biti jest u funkciji pomoćnika i radnika. Strane investicije gradile su industriju, a lokalne prilike nisu dopuštale drugačije. U Istri je dolazilo do nacionalnih tenzija, dok je u Banskoj Hrvatskoj bilo homogenije stanovništvo. U Istri su Hrvati bili velikom većinom poljoprivrednici, a Talijani su se češće nalazili u ulozi zemljoposjednika, ali ipak tenzije su se ponajviše odvijale između onih siromašnih, kao što su seljaštvo i radništvo, te bogatih, kao što su građanstvo i Crkva. Vjerojatno i zbog toga naizgled nacionalnog problema klasne stratifikacije dolazi do približavanja socijalističkog pokreta nacionalistima, primjer toga su talijanski socijalisti u Istri. Talijanski iredentizam može se uočiti kod intelektualaca, a u manjoj mjeri kod državnih činovnika i radnika u osiguravajućim društvima, ali ga kod radništva nije bilo, kako tvrdi djelo „Oko Trsta“ iz 1945.¹⁴ Socijaldemokrati i Slovenska nacionalna stranka najviše su se protivili talijanskim iredentistima.¹⁵

Vodeći dio radnika 19. stoljeća bili su obrtnički radnici te su činili značajni dio radništva, dok je manje bilo industrijskih radnika. U industriji je najviše bilo nekvalificiranih radnika što je odgovaralo tehnološkom nivou ovih krajeva.¹⁶ Da bi se dočarala slika udjela radnika valja napomenuti da jednu trećinu zagrebačkog stanovništva 1890. čine radnici, isto tako je bilo i u Osijeku, a Rijeka je još 1870-ih imala takav udio.¹⁷ Obrtnici su uvelike bili

¹¹ Šimončić-Bobetko (1981.), str. 277

¹² Ibid.

¹³ Ibid., str. 278

¹⁴ Darovec (1997.), str. 75

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Oštrić (1983.), str. 22

¹⁷ Oštrić (1983.), str. 28

pokretači radničkog pokreta u gradu Varaždinu u tom vremenu, iako oni po nekim definicijama socijalističkih grana nisu bili čista radnička klasa kao što bi to bili industrijski radnici. U Varaždinu se tek početkom 20. st. povećavao broj industrijskih radnika. S druge strane je u Istri nepismenost bila učestala pa tako statistike navode 38% nepismenih muškaraca i 46,5% nepismenih žena, a to ih je uvelike sprječavalo da su kvalificiraniji za mnoge vrste rada.

Međunarodni radnički pokret utjecao je na početna lokalna radnička organiziranja. Već u 1840-ima postoji strah od komunizma te su mnogi bili optuženi da su komunisti.¹⁸ Prvi socijalisti dijele se na dvije skupine; prva skupina je intelektualna među koje spada i Ksaver Šandor Gjalski u svojim studentskim danima, i često je za njih socijalističko uvjerenje, kao što je njegovo iskustvo, prolazna stvar. Radilo se o progresivnoj, demokratskoj orijentaciji. Drugu skupinu, koja je bila najutjecajnija, činili su sami radnici i to prije svega kvalificirani radnici. Kasnije se radnici druge polovine 1870-ih i početkom 1880-ih dijele na umjerene i radikalne socijaliste.¹⁹ Već 1890. javlja se radnička proslava 1. maja/svibnja u Zagrebu, Varaždinu i Rijeci, a također i u Labinštini. U Varaždinu je Gradsko poglavarstvo često iz raznih razloga zabranjivalo radničke sastanke i manifestacije pa je tako 1893. zabranilo radničko-seljačku proslavu 1. maja/svibnja kada se okupilo oko 300 seljaka jer je postojala prijetnja „da se bezazleni seljački puk neće zapaliti pogibeljimi social-demokratskim idejama.“²⁰ Blagdan 1. maja/svibnja zbog zabrane se nije slavio devet godina i tek se 1904. pokreće inicijativa da se ponovno organizira. Kad se održao radnici su išli do sela Turčina s crvenim karanfilima, a priključio im se veliki broj seljaka.²¹ Blagdan se nastavio slaviti pa se 1907. skupilo 600 radnika pod crvenom zastavom koji su krenuli prema Turčinu i klicali parole te pjevali razne pjesme, a usput su im se pridružili tekstilni radnici iz Tvornice platna, tj. ono što će kasnije postati Tivar (današnji Varteks).²² Ovo će biti početak štrajka koji je bio jedan od najvećih u Varaždinu do Prvog svjetskog rata. Iduće godine se za 1. maj/svibanj organizirala zabava uz prisustvovanje Radničkog naobrazbenog društva „Sloboda“²³. Blagdan se slavilo narednih godina do rata kada proslave nije bilo u periodu od 1916. do 1917.²⁴

Režim hrvatsko-slavonskog bana Khuena-Héderváryja (1883 – 1903) zabranio je sindikate te se stoga osnivaju ilegalno. Za vrijeme režima bilo je mnogo represije prema

¹⁸ Oštrić., str. 23

¹⁹ Ibid., str. 24

²⁰ Runjak (1967.), str. 47

²¹ Ibid., str. 54

²² Ibid., str. 55

²³ Ibid.

²⁴ Ibid., str. 56

radničkom pokretu u Banskoj Hrvatskoj i pod takvim okolnostima pokret je stekao određenu borbenost i snalažljivost. Primjer represije jest slučaj u Varaždinu kada je lokalno redarstvo otkrilo i uhitilo tajnu socijaldemokratsku organizaciju pod vodstvom Otta Mayera, po zanimanju turpijskog pomoćnika. Neki su, uključujući Mayera, pobjegli snagama reda, a devet sudionika je uhićeno. Izvedene su premetačine kuća u kojima su pronađeni kompromitirajući spisi i ono što su vlasti vidjele kao poziv na revoluciju.²⁵

Osniva se Socijaldemokratska stranka u Hrvatskoj i Slavoniji – SDSHiS u Zagrebu 8 – 9. rujna 1894. nakon što se uspostavio kontakt s Drugom Internacionalom.²⁶ Pridružuju se Drugoj Internacionali 1908. kao podsekcija Ugarsko-Hrvatske sekcije i najviše se komuniciralo s organizacijom preko Vilima Bukšega.²⁷ Reorganizacijom austrijskih socijaldemokrata u nacionalne sekcije nastaju dvije sekcije u hrvatskim zemljama: Jugoslavenska socijaldemokratska stranka, osnovana 1896. i talijanska sekcija Socijaldemokratska stranka Primorja i Dalmacije, osnovana godinu dana kasnije.²⁸ Radnički pokret bio je pod utjecajem međunarodnog radničkog pokreta spadajući pod Austriju i Ugarsku te je pratio kretanja u Europi. Kako većina radnika nije imala pravo glasa tako stranke na izborima nisu mogle uspješno sudjelovati. U Banskoj Hrvatskoj socijalisti nisu bili parlamentarno zastupljeni, iako su vrlo kratko 1908. imali jednog zastupnika u saboru, dok su jedino socijalisti u Istri imali zastupnike u Beču.²⁹ ³⁰ U Varaždinu koji je imao 1911. više od 12 000 stanovnika bilo je svega 634 glasača.³¹ Radnička društva osnivala su se radi potpore radnicima u slučaju bolesti te nezaposlenosti i dodatnog obrazovanja. U tim društvima postoje dvije tendencije: šire socijalistička i umjerena (nesocijalistička) struja.³²

Prvi znakovi organiziranja radnika u Varaždinu su 1860. s humanitarnom akcijom Fonda za pomaganja bolesnih te 1879. s Društvom za podupiranje bolesnih radnika.³³ Radnik Drussany, izvorno iz Beča, sazvao je varaždinske radnike na prvu opću radničku skupštinu koja se trebala održati 18. travnja 1875., ali tada „s nekim razlogom nebijaše ista dozvoljena“³⁴ pa

²⁵ Varaždinski viestnik, br. 18 (1. 5. 1897.)

²⁶ Oštrić (1983.), str. 28

²⁷ Ibid., str. 42

²⁸ Ibid str. 28–29

²⁹ Darovec (1997.), str. 78

³⁰ Oštrić (1983.), str. 37

³¹ Runjak (1967.), str. 53

³² Ibid., str. 26

³³ Runjak (1967.), str. 44

³⁴ Pučki prijatelj, br. 17 (29. 4. 1875.)

se održala 2. svibnja unatoč prethodnoj zabrani.³⁵ To je bilo prvo političko radničko okupljanje u Varaždinu. Velik dio radnika bio je njemačkog podrijetla i ovaj skup je okupljao radnike neovisno o nacionalnosti te doprinio stvaranju klasne svijesti.³⁶ Mišljenje tadašnjih jedinih varaždinskih novina „Pučki prijatelj“ saznaje se tek krajem godine kad navode da je Taushinski, čija je socijaldemokratska stranka navodno imala mnogo članova u Varaždinu, osuđen na tri mjeseca zatvora zbog veleizdaje. On vodi nezadovoljne radnike, a novine navode da se radnici ne bi trebali miješati u politiku, kako navodno tome nisu dorasli i da će im to samo „otkinuti koranicu kruha iz ruke“. Ovdje se uviđa podcjenjivanje radničkih pokreta i činjenica da novine nisu podržavale socijalne pokrete za radnička prava.³⁷ Od ranih varaždinskih organizacija došlo je do osnivanja Radničkog izobražujućeg društva, ali kako je pokretač inicijative Veitlmeir optužen za veleizdaju, Gradsko poglavarstvo ju je stopiralo. Kasnije su u „Varaždinskom viestniku“ pozvani radnici na opću veliku radničku skupštinu 20. travnja 1890., a u pozivu je stajalo da će se razgovarati o položaju radnika i o 1. maju/svibnju kao međunarodnom radničkom blagdanu.³⁸ To je bio dodatni pomak u organizaciji radnika te se još raspravljalo o povišenju plaće, radnom vremenu, jednomjesečnom otkazu, radničkom školovanju i solidarnosti.³⁹ Uz političke organizacije osnovale su se mnoge prosvjetne i kulturne organizacije s radničkim predznakom. Radništvo je postajalo sve veća tema za diskusiju među vlastima i bez obzira na njihova negodovanja, aktivnosti radnika bile su sve brojnije. Tako je Gradsko vijeće krojačkim obrtnicima i pomoćnicima zabranilo sastanak zbog toga što ga nisu prijavili vlastima, ali njihova skupština se ipak održala 14. kolovoza 1892., a raspravljali su o općim radničkim pitanjima, o svojoj strukovnoj štampi i o kongresu krojačkih radnika u Budimpešti te su izabrali izaslanika za taj kongres.^{40 41 42} Bitan događaj u Varaždinu bio je osnutak Radničkog naobrazbenog društva „Sloboda“, koji i danas postoji u obliku sportskih klubova. Osnovan je 1905. i bavio se kulturno-prosvjednim i zabavno-rekreativnim aktivnostima te je članstvo bilo socijalistički naklonjeno.⁴³ Ovdje su radnici mogli organizirati događanja i manifestacije te provoditi svoje vrijeme, a elan za radničke aktivnosti rastao im je u ovim teškim trenucima za sam radnički pokret.

³⁵ Pučki prijatelj, br. 18 (5. 5. 1875.)

³⁶ Runjak (1967.), str. 44

³⁷ Pučki prijatelj, br. 50 (16. 12. 1875.)

³⁸ Varaždinski viestnik, br. 11 (19. 4. 1890.)

³⁹ Runjak (1967.), str. 45

⁴⁰ Ibid., str. 46

⁴¹ Varaždinski viestnik, br. 33 (13. 8. 1892.)

⁴² Varaždinski viestnik, br. 34 (19. 8. 1892.)

⁴³ Runjak (1967.), str. 50

Prve aktivnosti radništva u Istri nastaju osnivanjem organizacije u svrhu pružanja pomoći bolesnima i u slučaju smrti. Takvo je prvo u Puli bilo Puljsko radničko društvo koje je u funkciji od 1869. Slijedilo ga je 1881. Društvo zanatlija, a kasnije se osniva i Puljsko udruženje „Bratstvo“. Članstvo u tim organizacijama brojalo je stotine ljudi, a Puljsko radničko društvo imalo je i žensku sekciju.⁴⁴ Društva za uzajamnu pomoć u Istri 1880-ih organizirana su u Kopru, Umagu, Bujama, Vodnjanu i Pazinu.⁴⁵ Pula je doživjela najveći razvoj i naseljenost u Istri pa tako i modernizacijske procese poput industrijalizacije i razvoja radništva. Tome je doprinijelo pokretanje Arsenala i vojno-pomorske luke 1850-ih.⁴⁶ Za taj razvoj pogodovale su i prethodno spomenute migracije iz okolnih sela, regija te ostalih dijelova Dvojne Monarhije. Arsenalski radnici u Puli imali su posebno dobro stanje i dobro su bili zbrinuti s određenim pravima pa su čak imali svoj statut 1869.⁴⁷ Bili su najbolje plaćeni radnici u Istri i svojevrsna radnička elita.⁴⁸ Zanimljivo je spomenuti da je život u Puli bio najskuplji od svih istarskih gradova. U Istri nije bilo čudno da rade i žene kako bi radničke obitelji krpale kraj s krajem, ali one su češće ostajale geografski bliže svojim domovima i nisu imale naviku školovati se do Prvog svjetskog rata, naročito one sa sela.⁴⁹

U Puli navodno nije bilo socijalističkih tendencija i ljevičarske misli barem do 1885., ali to se moralo promijeniti zbog dobrih prometnih veza s Bečom i Trstom.⁵⁰ Postojalo je više pokušaja stvaranja ujedinjene radničke organizacije u Istri, no Socijalističko-demokratski savez u Trstu stvorio se tek 1894., a uskoro se osnivaju njegove organizacije u Ižuli, Milju, Kopru, Rovinju i Puli, i to sve do kraja 1897.⁵¹ S pripadnošću toj organizaciji podrazumijeva se članstvo u Austrijskoj socijaldemokratskoj stranci. Od 1897. u Istri organizacije su određene po narodnosti, a to su Jugoslavenska socijaldemokratska stranka i Talijanska socijaldemokratska stranka koja je naslijedila Socijalističko-demokratski savez i bila u daljnjem tijeku daleko aktivnija.⁵² Konkurencija u radništvu za Talijansku socijaldemokratsku stranku u Istri bila je Talijanska kršćansko-socijalna stranka, a socijaldemokrate su čak znatno prestigli u broju glasova na izborima 1907.⁵³ Dok je Jugoslavenska socijaldemokratska stranka imala

⁴⁴ Beuc (1964.), str. 164

⁴⁵ Ibid., str. 165

⁴⁶ Dukovski (2008.), str. 246

⁴⁷ Beuc (1964.), str. 164

⁴⁸ Dukovski (2008.), str. 250

⁴⁹ Ibid., str. 251

⁵⁰ Beuc (1964.), str. 165

⁵¹ Ibid., str. 166

⁵² Ibid., str. 167

⁵³ Beuc (1964.), str. 169

problem što joj je radništvo preuzela Hrvatsko-slovenska stranka koja je čak 1907. organizirala svoju radničku stranku u Puli, a kasnije 1911. u Volosku.⁵⁴ Glavni problemi koji su socijaldemokrati u Istri imali mogu se jednostavno svesti na seljačko i nacionalno pitanje.⁵⁵ To su bili mučni problemi koji su bili aktualni u tom periodu, a istarski socijaldemokrati, često kao i drugdje u svijetu, bi ih najradije izbjegli.

Sindikati u Hrvatskoj i Slavoniji bili su dio sindikata Austrije i Ugarske, a u Istri su sindikati u vezi s Trstom. Sindikati nisu nacionalno određeni (ista situacija je u Hrvatskoj i Slavoniji, kao i u Istri) te su većinom bili socijalističkog usmjerenja, u sprezi sa strankama socijalističkog svjetonazora i mogu se smatrati političkim organizacijama. Postoje i druge, nacionalno obilježene organizacije kršćanskih socijala kao i organizacije hrvatskih pravaša, ali one nisu ključne te su se protivile socijalističkim sindikatima. Sindikati su tek od 1907. počeli raditi legalno, a vlada je od 1897. zabranila mjesne organizacije socijalističkim strankama, prije svega Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije.⁵⁶ Strukovni sindikati bili su u većini te su sadržavali kvalificirane radnike, a industrijske sindikate sačinjavali su rudari, željezničari i pomorci. Istarski rudari znali su pripadati i austrijskim sindikatima rudara. Problem sindikalnog pokreta u hrvatskim zemljama bio je da nisu uspjeli skupiti radništvo, čak su i u najuspješnijem periodu skupili manjinu pa je tako 1906. svega 20% radnika u sindikatima.⁵⁷ Štrajkovima se htjelo postići, kao i drugdje u Europi, osmosatni radni dan, zabraniti rad nedjeljom i u noćnim satima, uvesti 1. maj/svibanj kao praznik, povećati radnički standard i osigurati prava za žene i djecu.⁵⁸ Ujedinjeni sindikati u obliku Međustrukovnog vijeća u Zagrebu pridruženi su Sindikalnoj internacionali 1907. Kao i kod Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije s Drugom internacionalom, kontakt s ovom internacionalom održavao je Vilim Bukšeg.⁵⁹ Bilo je nekoliko štrajkova u Varaždinu. Pokrenut je uspješni štrajk tipografa 1904. koji je motivirao ostale da koriste tu metodu, pa krojački štrajk 1905. te štrajk zidara i tesara koji zahtijevaju kraće radno vrijeme, uređenje radnog odnosa i povećanje plaće.⁶⁰ Najveći su ipak bili prethodno spomenuti štrajk u Tvornici platna i 1911. štrajk radnika Mundusa. Kod potonjeg su na kraju sklopili ugovor po kojem su zagarantirani, između ostalog, bolji uvjeti rada, bolje postupanje prema radnicima i veća briga za njih.⁶¹ Najraniji štrajk radnika u Istri su u ugljenokopima u

⁵⁴ Ibid., str. 170

⁵⁵ Ibid., str. 171

⁵⁶ Oštrić (1983.), str. 30

⁵⁷ Ibid., str. 31

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid., str. 42

⁶⁰ Runjak (1967.), str. 56

⁶¹ Runjak (1967.), str. 56–57

Krapnju na Labinštini 1890., a štrajk je bio uspješan. Taj ugljenokop će i kasnije biti vrlo aktivan, a tijekom godina štrajkaju često pa tako opet 1900. uz podršku socijalističkog tiska „Slobode“ iz Zagreba te navode da se suprotstavljaju „surovoj nadutosti i sili.“⁶² Do 1880-ih u tom području je uz ugljenokop još postojala tvornica cementa blizu samog Labina.⁶³

Početkom 20. st. porastao je broj stanovnika u Varaždinu i pojavljuju se tvornice tkanja, opeke, drva, kože itd. Samo tvornica tkanja imala je više od 200 radnika.⁶⁴ U tom periodu problem za socijaliste bili su frankovci, radikalni hrvatski nacionalisti i pripadnici Čiste stranke prava, poznati po pokoravanju državnom sistemu i antisrpskim ispadima. Varaždinski frankovci Josip Milković i dr. sazvali su javnu pučku skupštinu 5. studenog 1905. u vezi Riječke rezolucije (3. listopada 1905.) s kojom se nisu slagali. Pobornici rezolucije, redom pripadnici Hrvatsko-srpske koalicije i socijaldemokrati, okupili su se na toj skupštini u kazališnoj restauraciji i, nakon trzavica u kojima je četvero ljudi ozlijeđeno te su razbijeni prozori i stolci, istjerali organizatore te organizirali svoju skupštinu. Bilo je intervencije redarstva i vojske, a skupština frankovaca na kraju se održala kod trgovca Milkovića. Nastale su proturežimske demonstracije na ulici gdje se pjevala Marseljeza. Bilo je još izgređa na ulici između dvije sukobljene strane gdje je opet bilo ozlijeđenih.⁶⁵ Najtragičniji događaj bio je kada je frankovac ubio čizmarskog radnika Ivana Ilčića u Jalkovečkoj ulici.⁶⁶

Lokalni socijalisti kritičari su politike velikih sila i međunacionalnih sukoba, a naročito se suprotstavljaju politici vlastite države. Socijalisti su se protivili militarizmu i ratu te su po tome bili usklađeni sa svojim drugovima u međunarodnom radničkom pokretu.⁶⁷ Takve sklonosti Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije došle su na vidjelo s protivljenjem prema politici zahuktavanja neprijateljstva sa Kraljevinom Srbijom pred rat koji će postati Prvi svjetski rat. U Varaždinu na skupštini socijaldemokrati su se još 1911. suprotstavili militarizmu kao nešto što zastupaju buržujске stranke te šalju telegraf u Budimpeštu u kojem to izražavaju.⁶⁸ Za vrijeme rata zabranjene su sve radničke organizacije i štampa, a u Istri je nastala još gora situacija s proglašenjem rata s Kraljevinom Italijom 1915. Došlo je do ukidanja mnogih prava i pomaka ostvarenih dotadašnjom borbom te se uvodi povećana represija prema socijalistima i aktivistima za prava radnika. Socijalisti Istre i Banske Hrvatske gube kontakt zbog kaosa rata

⁶² Oštrić (1973.), str. 328

⁶³ Beuc (1964.), str. 165

⁶⁴ Ibid., str. 41

⁶⁵ Varaždinski viestnik, br. 45 (11. 11. 1905.)

⁶⁶ Runjak (1967.), str. 52

⁶⁷ Oštrić (1983.), str. 41

⁶⁸ Runjak (1967.), str. 55

koji je pomeo cijelu zemlju, a zadnja zajednička akcija bila im je sklanjanje zagrebačkog socijaliste Vjekoslava Kokolja u Pulu da izbjegne zagrebačku vojnu policiju.⁶⁹ Od 1917. i 1918. počela su određena popuštanja vlasti zbog iscrpljenosti ratom, ali od šteta napravljenih na početku rata radnički pokreti se nisu mogli oporaviti.⁷⁰ Vraća se sindikalni i politički život, a uz to i štampa, te se povećava broj aktivnih pojedinaca. Socijalisti Istre i Banske Hrvatske su mogli biti indirektno u kontaktu preko štampe stoga u tom periodu nastaje podrška Istrana zagrebačkom socijalističkom glasilu „Sloboda“, čak i u obliku pretplate na njega, a kasnije s njegovim ukidanjem isto vrijedi za njegovog nasljednika, glasilo „Pravda“.⁷¹ To je bio način da se širi vijest o svjetskim i lokalnim događanjima na hrvatskom jeziku kroz prizmu socijalista koji su se spremali da dođu na pozornicu i oblikuju svijet po svojim mjerilima, ili barem su se tako nadali.

Podržavali su Oktobarsku/Listopadsku revoluciju, iako je Rusija po njima kao i Osmansko carstvo bila zaostala zemlja, a po mnogim teorijama socijalizma, uključujući marksizam, socijalna revolucija bi se prvo trebala dogoditi u najrazvijenijim zemljama. Stvara se Jugoslavenska revolucionarna federacija u Rusiji u kojoj sudjeluju lokalni socijalisti, a pokreće se kasnije važnija Jugoslavenska komunistička grupa RKP(b).⁷² Poslije ruskih revolucija (Februarske/Veljačke i Oktobarske/Listopadske) širi se svijest o Lenjinovoj ideji o pravu nacija na samoodređenje što utječe na stanovništvo ovog područja koje sve više razmišlja o promijeni vlasti u Austro-Ugarskoj Dvojnoj Monarhiji, pa se tako sve više razmišljalo i o jugoslavenskoj ideji. Oslobođeni ruski ratni zatvorenici bit će sjeme revolucionarne misli i aktivnosti poslije mira u Brest-Litovsku u ovom području, kao i zatvorenici svugdje po svijetu, a Oktobarska/Listopadska revolucija ostavila je veliki dojam na njih te će oni za stanovništvo biti živi svjedoci do tada neviđenih događanja. Neovisno o tome će se čak i u ruralnim sredinama u godinama nakon rata moći čuti o Lenjinu, radničkom preuzimanju vlasti i davanju zemlje seljacima. Prethodno spomenuta Jugoslavenska komunistička grupa RKP(b) će krajem 1918. postati Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca te će im fokus biti povratak u svoje domovine.⁷³

Lokalni krajevi slijede europske trendove i tako nastaje radnički pokret u Banskoj Hrvatskoj i Istri. Prvo se zamjećuje da se radi o nerazvijenim dijelovima kontinenta u kojem

⁶⁹ Oštrić (1978.), str. 92

⁷⁰ Oštrić (1983.), str. 45

⁷¹ Oštrić (1978.), str. 94

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid., str. 46

onda priliči da politički razvoj isto tako pomalo kaska, a nacionalni problemi, rezultat dotadašnje burne povijesti, stvarali su dodatni veliki hendikep. S promjenama političke klime i liberalizacijom Dvojne Monarhije kroz desetljeća se stvaraju radničke organizacije, za više klase nezgodni nusprodukt omasovljenja radničke klase koje se dogodilo zbog pojave kapitalističkog društva i njegove potrebe za takvim tipom radne snage. Takva društvena transformacija nije mogla izbjeći periferne sredine i pojava industrije morala se dogoditi, iz kojih god pobuda nastala. Takav industrijski razvoj imao je svoju omanju funkciju u velikoj mašineriji habsburškog carstva. U Istri rudarstvo i brodogradnja dominiraju industrijom uz ponešto riblje prehrambene industrije,⁷⁴ dok je varaždinski kraj poljoprivredni i ima nešto manje industrije. U Varaždinu postoji slična dinamika razvoja radničkog pokreta kao i u Istri zbog sličnog sistema i restrikcija koje postoje, a ponajveća razlika tiče se nacionalnih pitanja. Obje sredine pokazuju da su povezane na više ili manje direktan način s ostatkom Europe, a društveno-ekonomski uvjeti poput industrijalizacije i razvitka radničkog pokreta čine nove ideje kompatibilnim i prihvaćenim. Feudalizam je nestajao i stvarao se novi svijet. Radništvo u početku pronalazi svoje mjesto u novom društvu i jedva jedvice preživljava kroz svoj još tada slabiji aktivizam za skromne ciljeve. Kasnije će se to promijeniti, a tome će pogodovati nova zbivanja u svijetu. Rat je uništio vjeru u dobroćudnost starog sustava i želi se isprobati nešto novo i radikalno, društvo po radničkoj mjeri. Na suprotnoj strani stoje snage koje imaju drugačije vizije budućnosti, ponajprije skupine koje žele očuvati i osnažiti svoje privilegije, one su bile nepomirljive zbog svoje ideološke nepopustljivosti, o takvim sukobima će kasnije u radu biti više riječi.

⁷⁴ Dukovski (2008.), str. 254

3.1 Prema buni u Varaždinu

Ratna vremena ostavila su Varaždin u siromaštvu i zauvijek promijenila duh malenog grada kao što su to učinila i s mnogim drugim gradovima po čitavoj poslijeratnoj Europi. Gospodarstvo pati od rata i ratnih šteta. Prisutan je nedostatak namirnica i sirovina, a uvode se razna ograničenja da bi se moglo što normalnije preživjeti tu oskudicu. Hara španjolska gripa i tifus, bolesti koje uzrokuju velike ljudske gubitke. Vraćaju se ratni zatvorenici iz dalekih krajeva. Vojnici se uvađaju u vojsku novog Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, a povećava se represivni aparat da bi riješio nuspojave lošeg stanja. Vlasti s različitom uspješnošću rješavaju te probleme i rijetko se bave njihovim korijenima.

Pri samom kraju rata organizira se radnička skupština 27. listopada 1918. u kojoj žele dovesti gradsku vlast da osigura povoljnije živežne namirnice,⁷⁵ a već 24. studenog 1918. organizira se također radnička skupština sa socijalističkim prizvukom koja predaje Gradskom poglavarstvu rezoluciju u kojoj ukazuje na njenu pokvarenost i nesposobnost te naglašava iscrpljenost stanovništva ratovanjem.⁷⁶ Potonja skupština održala se u kazališnoj restauraciji, gdje su bili prisutni građani, radnici i seljaci. Skupštinu je započeo Fran S. Lehpamer, predsjednik odbora Radničkog vijeća. Iz varaždinskih novina „Volja naroda“ saznaje se da je na skupštini govorilo nekoliko govornika. Među njima bio je i Lavoslav Kovačić koji smatra da je nakon više desetljeća teškog stanja i represije vlasti s čestim optužbama za veleizdaju napokon bolje stanje za djelovanje radničkog pokreta u novoj državi. Spominjao je rat u kojem su se radnici žrtvovali za svoje tlačitelje i tvrdio kako je veliki dojam na narod ostavila devastacija rata što također spada u spomenuta loša desetljeća koja nisu bila pogodna za razvoj vrijednosti demokracije, pravednosti i jednakosti. Poziva na obranu „mlade demokracije“ nove države i da se bore protiv pobornika starih sistema te iznosi kritike „protiv militarizma, kapitalizma i klerikalizma“. Radnici po njemu traže razdvajanje Crkve od države, univerzalno pravo glasa, ukidanje plemstva i redistribuciju zemlje seljacima. Na kraju izlaže prethodno spomenutu rezoluciju koja se prihvaća i u kojoj podržava Narodno vijeće u Zagrebu, a time i jugoslavenski kurs prema kojem se kreće. Traže se slobodni, pravedni i demokratski izbori s tajnim glasanjem. Socijalna politika prioritet je, kao i mjere ukidanja militarizma te uspostava narodne milicije, uz proglašavanje veleposjedničke i crkvene imovine narodnom te razdvajanje Crkve od države. Nadalje Kovačić kritizira gradsku vlast, njeno loše postupanje prema sirotinji

⁷⁵ Runjak (1967.), str. 59–60

⁷⁶ Ibid., str. 60

i lošu opskrbu grada, a glavnog krivca vidi u gradonačelniku dr. Peri Magdiću. S takvim kritikama nastavlja Ivan Tišljar koji se osvrće na djelovanje gradonačelnika dr. Pere Magdića i traži njegovu smjenu što prisutni odobravaju s oduševljenjem.⁷⁷

S 1919. godinom grad se trznuo po pitanju aktiviranja radnika. Vraćaju se zarobljenici iz Rusije s novim iskustvima stvaranja novog društva. Stanovništvo je razočarano vlašću i pokazuju im se alternative iz priča povratnika. Sva povijest radničke borbe ovog kraja bio je samo uvod u to što će se dogoditi kroz burno 20. st. Socijaldemokrati održavaju skupštine po okolnim mjestima i stanovništvo pokazuje veliki interes. Počinju izlaziti novine socijaldemokrata „Bratstvo“, a iz broja 6. ožujka 1919. saznaje se da je njihova stranka organizirala socijalističke skupštine na više mjesta u okolici Varaždina uključujući Ivanec, Ludbreg i Varaždinske Toplice, a održavaju se i štrajkovi⁷⁸ te se pobune šire po lokalnim selima. U okolici Varaždina dolazi do poziva seljaka da oduzmu imovinu velikoposjednicima. U selima Pišćanovec, Hrastovec i Čurilovec seljaci sami vrše redistribuciju zemlje.⁷⁹ U gradu se čak osniva Građansko demokratski klub iz straha od boljševizma i šire se poruke protiv socijalizma s crkvenih oltara,⁸⁰ a po konzervativnim krugovima širi se panika da bi njihov kraj mogao biti pogodno tlo za razvoj novog društva. Pobunili su se seljaci u Maruševcu. U sukobu 9. ožujka 1919. bilo je sedam poginulih i veći broj ozlijeđenih.⁸¹ U selima poput Jakopovca također su ubijeni seljaci kao žrtve pojačane represije s kojim su probali svom silom utišati htijenja koja su dugo bila u srcima seljaka, a sad su tek izašla na površinu. Ozlijeđenih ima i u Varaždinskim Toplicama i Šaulovcu.⁸² Odgovor vlasti na nova kretanja u varaždinskom kraju bio je u sve većem ograničavanju slobode građana, zabranama aktivnosti nepogodnih političkih opcija i povećanoj represiji. Savska divizija strahuje od ove nove „boljševičke“ prijetnje, kao i gradsko redarstvo, te je se svom silom žele riješiti. Varaždinski kraj postao je područje koje je privlačilo pozornost centralne vlasti zbog svih tih događanja, naročito zbog rasta socijalističkog pokreta, pa je tako socijaldemokratska stranka imala 18 seoskih podružnica i samo u Varaždinskim Toplicama 1 000 članova.⁸³ Pojačavaju se praćenja sumnjivih osoba,

⁷⁷ Volja naroda, br. 24 (28. 11. 1918.)

⁷⁸ Štager (1975.), str. 87–88

⁷⁹ Runjak (1967.), str. 61

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Štager (1975.), str. 88

⁸² Runjak (1967.), str. 61

⁸³ Ibid., str. 62

premetačine i hapšenja zbog „boljševizma“ koji dodatno revoltiraju stanovništvo, naročito prema vojsci koja je to izvršavala. Vojnici su čak pljačkali kuće dok su obavljali te dužnosti.⁸⁴

Vlast je bila uvjerena sudeći po tim događanjima i po nekim njihovim pouzdanim izvorima da će se boljševička revolucija dogoditi.⁸⁵ Hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban Ivan Paleček zabranjuje varaždinsku socijalističku županijsku skupštinu „jer su nepodijeljeni, a jača je boljševička struja“. To je značilo da je postajala bolje umjerena struja i ona revolucionarna među varaždinskim socijalistima, iako nisu formalno podijeljene. Gradonačelnik dr. Pero Magdić zahtjeva krajem ožujka 1919. od vlade zabranu skupština u kojima sudjeluju socijalisti zbog kaosa koji je u okolici Varaždina, za što krivi socijaldemokrate koji agitiraju radništvo i seljaštvo. Spominje i da se izgredi događaju nakon socijalističkih skupština.⁸⁶ Zabranjeno je obilježavanje 1. maja/svibnja ponovno nakon ratne zabrane od 1916. do 1917., ali radnici ga ipak održavaju unatoč zabrani.⁸⁷ Na Kongres ujedinjenja ide lijeva struja socijaldemokrata te se osniva Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) – SRPJ(k) u Beogradu 20 – 23. travnja 1919.,⁸⁸ a socijaldemokratska stranka u Zagrebu ograđuje se od komunista i izdaje antikomunistički manifest.⁸⁹ U Varaždinu je jaka lijeva boljševička strana i vlasti u gradu probale su na sve moguće načine ograničiti i onemogućiti vodstvo te strane među socijaldemokratima. Sastaje se Županijska socijalistička konferencija 20. srpnja 1919. u kojem su zajednički socijaldemokrati SDSHiS i SRPJ(k) raspravljali o svojem jedinstvu. Na konferenciji je napeta i kaotična atmosfera,⁹⁰ a kod glasovanja je pobijedila desnica – socijaldemokrati kroz navodne glasačke makinacije te dolazi do rascjepa između desnih i lijevih.⁹¹ Na vodstvu desnih bili su Vilim Bukšeg i Vitomir Korać, dok su lijevu stranu vodili Slavko Kaurić i Mirko Kajba.⁹² To se dogodilo neposredno prije bune 23. srpnja 1919. koja će se od rascjepa socijalista pokazati kao najbitnija točka u ovom periodu varaždinske radničke povijesti. Dogodio se i uspješan opći štrajk 21. srpnja 1919. u Varaždinu zbog protivljenja vojne

⁸⁴ Runjak (1967.), str. 62

⁸⁵ Štager (1975.), str. 88

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Morača; Bilandžić; Stojanović (1976.), str. 16

⁸⁹ Runjak (1967.), str. 62

⁹⁰ Ibid., str. 63

⁹¹ Ibid., str. 64

⁹² Korać (1929.), str. 272

intervencije u Rusiji i Mađarskoj te za svjetski mir, a slični štrajkovi su se zbivali po cijeloj zemlji i šire.^{93 94}

⁹³ Štager (1975.), str. 89

⁹⁴ Koprivica-Oštrić (1983), str. 79

3.2 Varaždinska buna

O buni u Varaždinu 23. srpnja 1919. najviše se može saznati iz izvora koje su pisale ondašnje vlasti i strane koje su se njoj protivile. Kako se može zaključiti iz prethodnog poglavlja, vlasti su bile pod velikim strahom i panikom pa su često bile spremne vidjeti najgore stoga u svojim izvješćima nisu mogli objektivno predočiti što se dogodilo. Izvori koji svjedoče o tome upravo su viđenja vlasti i njezina mišljenja o događajima. Postojali su interesi koji su činili da vlast izabere određeno gledište o tim događajima, a interesi su bili u tome što su željeli diskreditirati sve socijalističke opcije kao prijateljske prema snagama u bliskoj prošlosti koje su dovele do revolucija u Rusiji, Njemačkoj i Mađarskoj. Stoga treba biti posebno oprezan prema dostupnim informacijama, a nažalost gledište druge strane ne postoji na sličan način. Ponašanje vlasti prema radnicima i seljacima te njihovom organiziranju bilo je krajnje represivno, a to je pojačalo njihovo buntovništvo. Takvo organiziranje nije bilo nikakva iznimka u ovim krajevima, već se moglo često vidjeti u Europi nakon Prvog svjetskog rata i Oktobarske/Listopadske revolucije. Mađarska Sovjetska Republika pod vodstvom Béle Kuna još je kratko egzistirala u to vrijeme i Varaždin je svega 30-ak kilometara udaljen od mađarske granice. Ustanici u Varaždinu bili su pod utjecajem obližnje Mađarske Sovjetske Republike, ali postoji malo dokaza da je mađarska strana direktno bila uključena u ustanak, iako postoje neke indikacije da su možda postojale povezanosti. U Budimpešti također djeluje Jugoslavenska komunistička frakcija.⁹⁵ Postoji suradnja veterana Oktobarske/Listopadske revolucije Ivana Ferencaka, poznatog kao Mate Šagovac, kojeg će vlasti identificirati kao vođu varaždinske bune i Franje Drobnog koji je bio zadužen za jugoslavensko-mađarsku suradnju u ovom revolucionarnom periodu. Zajedno su jednom prilikom prebacili novac u svrhu širenja aktivnosti, a poznati su po tome što su imali prste u buni u Varaždinu i Osijeku.⁹⁶ Ferencak je, s još nekim ostalima, rukovodio Jugoslavensku komunističku grupu RKP(b) stoga ovdje postoji indikacija i za sovjetsku vezu.⁹⁷ Nakon varaždinske bune postao je traženi čovjek te je nestao.⁹⁸ Pobjegao je u Klagenfurt (Celovec) i prestao biti aktivan revolucionar do kraja života.⁹⁹ Valja primijetiti i to da je u buni uvelike bila utjecajna stranka SRPJ(k) s članstvom koje je bilo aktivno u buni.¹⁰⁰ U prijašnjem poglavlju spomenuo sam razilaženje desnih i lijevih socijalista

⁹⁵ Koprivica-Oštrić (1983), str. 75–76

⁹⁶ Ibid., str. 76–77

⁹⁷ Ibid., str. 76

⁹⁸ Ibid., str. 89

⁹⁹ Ibid., str. 91

¹⁰⁰ Varaždinske vijesti, br. 596 (1. 8. 1957.)

što je činilo Varaždin specifičnim slučajem gdje su postajale velike tenzije kod političke organizacije socijalista kao i česti nemiri koji su se događali. Postoji i slučaj iz 30. travnja 1919. kad su seljaci iz Novog Marofa donijeli novac iz mađarskog rudnika Tatabánya da bi doprinijeli lokalnoj agitaciji.¹⁰¹ U Osijeku je bila očitija povezanost s Mađarskom Sovjetskom Republikom jer je na 1. maj/svibanj grad bio polijepljen s propagandom koja dolazi iz Mađarske i među uhićenima su i bili Mađari. Također je među osječkim vojnicima postojalo nešto što se zvalo Crvena brigada kao što je postojala i u susjednoj prekograničnoj sovjetskoj republici te su imali posebno označene uniforme. Također su čitali novine „Crvena zastava“ koje je izdala Jugoslavenska komunistička frakcija iz Budimpešte.¹⁰² Mađarska propaganda bacala se pomoću zrakoplova u obližnji Ludbreg i Đelekovec, ali došla je i do Koprivnice. Leci su se našli i drugdje, od malih mjesta poput Malog Bukovca i Peteranca do grada Virovitice.¹⁰³ U lecima se poziva na štrajkove i ustanak protiv buržuje te uspostavu vlastitog proleterskog društva te na komunizam sličan kao i u Mađarskoj.¹⁰⁴ Vlasti su tako smatrale da je mađarska strana utjecala na lokalne socijaliste.¹⁰⁵ Također su vlasti navodile da su u Ivancu, od kuda je trebalo doći pojačanje za vrijeme bune u Varaždinu, mađarske novčanice ušle u cirkulaciju što dodatno upućuje na mađarsku umiješanost s financijskom pomoći, iako su se vlasti trudile da nađu što više takvih poveznica i postoji mogućnost da su pronalazile dokaze gdje ih nije bilo.¹⁰⁶ Blagajnik u Jugoslavenskoj komunističkoj frakciji, Svetozar Mošorinko, koji je sa svoje pozicije morao znati za isplatu novca za pomaganje buna, tvrdio je da nije znao što stoji iza buna u Jugoslaviji, već isključivo što je pisalo u mađarskim novinama. To je izjavio nakon sloma revolucije u Mađarskoj na suđenju u Jugoslaviji.¹⁰⁷ Po svemu sudeći postoje samo indicije koje možda vežu varaždinsku bunu uz Mađarsku Sovjetsku Republiku, iako su vlasti bile sigurne da su povezane. Nedostatak jasnijih i direktnih dokaza čine ovo nezaključenim i još uvijek spornim pitanjem. Stoga smatram da bi trebalo znati više informacija kako bi se moglo doći do istine. Nažalost, od događaja je prošlo skoro stoljeće pa ne postoje živi svjedoci događaja, već samo ograničen broj izvora. Bilo kako bilo, mogućnost za suradnju tih dviju strana nikako se ne isključuje.

¹⁰¹ Varaždinske vijesti, br. 595 (25. 7. 1957.)

¹⁰² Koprivica-Oštrić (1983), str. 92

¹⁰³ Varaždinske vijesti, br. 595 (25. 7. 1957.)

¹⁰⁴ Koprivica-Oštrić (1983), str. 77

¹⁰⁵ Ibid., str. 87

¹⁰⁶ Ibid., str. 89

¹⁰⁷ Ibid., str. 93

Po socijaldemokratu Vitomiru Koraću, buna je bila pripremana više tjedana s raznim agitacijama u okolici Varaždina.¹⁰⁸ Prema socijaldemokratu Ivanu Tišljaru, u agitaciji uz Ivana Ferenčaka sudjelovao je i Franjo Blažaić iz Varaždinskih Toplica kojeg je u novinama nazvao „odurni huškač boljševički“ te smatra da je buna zapravo iskorištavanje nezadovoljstva vojske u kombinaciji s boljševičkom agitacijom.¹⁰⁹ Vojska je bila nezadovoljna zbog niskih plaća i, ako je vjerovati Mihovilu Danku i njegovom svjedočenju, zbog smanjenja čina kod podčasnika.¹¹⁰ Vlasti su tijekom istraživanja bune došli do poveznice lijevih socijalista s vojskom i po tome se možda može zaključiti da su prethodno socijalisti agitirali vojnike, točnije konjički puk koji je započeo bunu.¹¹¹ ¹¹² Prema varaždinskom županu Jakovu Sokoliću, govorilo se oko mjesec dana o buni prije nego što se uopće dogodila, pa su čak nekoliko dana prije seljakinje na tržnici govorile kupcima da kupuju sada jer kasnije neće moći s obzirom na to da će gospodi razbijati glave.¹¹³

Slika 1. Ivan Ferenčak 1919., vlasti su ga identificirale kao vođu varaždinske bune (WikiCommons, javno vlasništvo)¹¹⁴

Buna je započela u četiri sata ujutro u srijedu 23. srpnja 1919. i pokrenuo ju je Savski konjički puk,¹¹⁵ ¹¹⁶ a trajala je, prema jednom izvoru, do 16 sati popodne dakle sveukupno oko

¹⁰⁸ Korać (1929.), str. 272

¹⁰⁹ Slobodni građanin, br. 20 (13. 3. 1920.)

¹¹⁰ Slobodni građanin, br. 28 (3. 4. 1920.)

¹¹¹ Koprivica-Oštrić (1983.), str. 88

¹¹² Ibid., str. 90

¹¹³ Ibid., str. 84

¹¹⁴ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ivan_Feren%C4%8Dak.jpg (Preuzeto 14. kolovoza 2017.)

¹¹⁵ Runjak (1967.), str. 64

¹¹⁶ Koprivica-Oštrić (1983.), str. 82

12 sati.¹¹⁷ Napomenuo bih da izvori različito navode vrijeme prekida vatre i završetka bune. Vlasti su ovdje čak bile sklone priči kako su vojnici pili čitavu noć prije i da su ih izmanipulirali lijevi socijalisti jer su u takvom stanju mogli započeti bunu, ali vjerojatno se radi o pukoj diskreditaciji.¹¹⁸ Oružani konflikt dviju strana, prema izvješću žandarmerije, započeo je u 5:30 sati ujutro.¹¹⁹ Bitno je obrazložiti da je dobar dio vojnika imao seljačko i radničko podrijetlo, bili su pod dojmom društvenih trendova i utjecaja pod kojima je bilo i regularno stanovništvo. Također su bili skloni prihvatiti nove ideje koje su dolazile u lokalne krajeve krajem rata. Glavna razlika između njih i ostatka stanovništva je da su nosili oružje, a ta razlika ih je činila idealnim ustanicima. Dio vojske nakon rata nije bio motiviran da svim snagama štite novi režim Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Izašli su iz jednog dugotrajnog rata koji je trajao više od četiri godine, a iscrpila ih je glad i bijeda. Brojni dezerteri i predaje neprijateljima, kao i poslijeratni fenomen zelenog kadra, svjedočili su o tome da je nezadovoljstvo bilo veliko, a motivacija mala. Za vrijeme rata dotad stare vjernosti u većoj ili manjoj mjeri dovedene su u pitanje, a nova država doživljena je s određenom skepsom, naročito zato što se radilo o autoritarnoj monarhiji sa svim njezinim tekovinama. Dobar pokazatelj stanja bilo je to što se nije željelo intervenirati u Mađarskoj zbog svijesti da vojska nije dobro motivirana te da bi to rezultiralo totalnim slomom.¹²⁰ Slična buna onoj u Varaždinu dogodila se par sati ranije u nedalekom slovenskom gradu Mariboru gdje je vojska ustala, ali bez potpore stanovništva.¹²¹¹²² Obje bune bile su rezultat nezadovoljstva prema aktualnoj vlasti.

Ustanici u Varaždinu preuzeli su sudski zatvor u kojem su bili brojni politički zatvorenici i ljudi koji su djelovali u Varaždinu i okolici u aktivnostima spomenutim u prošlom poglavlju poput uzimanja zemlje, pljačke, uništavanja imovine bogatih slojeva, radikalnije organizacije radnika i seljaka te slično.¹²³ Među zatvorenicima bili su mnogi aktivni socijalisti iz okolice Varaždina koji će djelomično preuzeti vođenje bune, to uključuje i Josipa Drvarića¹²⁴ koji je vodio organiziranje seljaka u osiguravanju Varaždinskih Toplica i eventualnog kasnijeg kretanja na Varaždin, a taj pokušaj bio je ugušen isti dan.¹²⁵¹²⁶ Oslobođena je bila i Gizela

¹¹⁷ Štager (1975.), str. 90

¹¹⁸ Koprivica-Oštrić (1983.), str. 84

¹¹⁹ Ibid., str. 86

¹²⁰ Ibid., str. 86

¹²¹ Štager (1975.), str. 89

¹²² Koprivica-Oštrić (1983.), str. 92

¹²³ Štager (1975.), str. 89

¹²⁴ Koprivica-Oštrić (1983.), str. 82

¹²⁵ Ibid., str. 84

¹²⁶ Ibid., str. 87

Blažaić, mlada žena i varaždinsko-toplička socijalistička prvakinja¹²⁷ koja će sudjelovati u podjeli oružja pobunjenicima te sestra Franja Blažaića koji je uzeo oružje u ruke i sudjelovao u buni.¹²⁸ Nakon bune će tek biti uhvaćena 13. kolovoza 1919.¹²⁹ Ona je uz Drvarića bila dio uhićenja u Varaždinskim Toplicama koje se odvijalo par mjeseci ranije zbog svog socijalističkog djelovanja.¹³⁰

Slika 2. Današnji toranj pavlinske crkve iz koje su se izvodili pobunjenički napadi
(vlastita fotografija, 25. 8. 2017.)

Izdaje se pobunjenički proglas novoosnovanog civilnog vojnog odbora i građanstvo im se pridružuje u tzv. jugoslavensku narodnu vojsku.¹³¹ Seljaci iz okolice pripremali su se za pridruživanje čuvši da se osniva republika u Varaždinu, a dolaze iz Majerja, Družbinca, Varaždinskih Toplica, Ivanca, Novog Marofa, Petrijanca, Slanja i Zamlake.¹³² U vojnom arsenalu „tridesetnice“ su preuzeli oružje i streljivo te ga podijelili među pobunjenicima.¹³³ Postepeno su preuzimali gradske ulice, vikali svoje zahtjeve i pjevali Marseljezu te osigurali sjeverni, južni i zapadni dio grada uz neke važne točke poput tornja pavlinske crkve (današnje katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije), koji će biti značajna točka za izvođenje

¹²⁷ *Ibid.*, str. 78

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ *Ibid.*, str. 91

¹³⁰ *Ibid.*, str. 72

¹³¹ Runjak (1967.), str. 64

¹³² *Ibid.*

¹³³ Štager (1975.), str. 89

pobunjeničkih napada,¹³⁴ ¹³⁵ i okupirane zgrade županije.¹³⁶ Uz konjanike su se pobunili i artiljeri,¹³⁷ iako je moguće da se dio njih izjasnio samo da neće pucati po pobunjenicima.¹³⁸ Po nekim izvorima bilo je 120 konjanika i 200 artiljeraca, uključujući 13 podčasnika.¹³⁹ Ove pobunjeničke vojnike vodili su podčasnici Gjöry, Trule Demenković, Međurečanin i Puković.¹⁴⁰ Prema svjedočanstvu Lavoslava Kovačića, pobunjenici su htjeli preuzeti topove iz vojarnje, ali nisu ih dobili jer ih je jedan podčasnik prevario da su neispravni i nemaju streljiva.¹⁴¹ To bi im znatno pojačalo njihovu oružanu moć i dalo određene prednosti uz strojnice koje su posjedovali.

Po kasnijim izvještajima podžupana Sokolića, buna se trebala dalje širiti od Varaždina po cijelom Zagorju.¹⁴² Kao broj pobunjenika spominju se razne brojke pa se govori o rasponu 200 – 400 ljudi, a moglo ih je biti i više.¹⁴³ Sukobili su se sa gradskim snagama reda, žandarmerijom i vojskom koja se nije pobunila. Protiv pobunjenika su bili varaždinski 4. i 5. pješački puk,¹⁴⁴ a u pomoć su stigle žandarmerija i vojska iz okolice, uključujući konjicu iz Čakovca.¹⁴⁵ U ove jedinice spadali su srpski vojnici i to se djelomično pretvorilo u međunacionalni sukob, što je sljedeći dan poslužilo gradonačelniku dr. Peri Magdiću u njegovom proglasu kao jedna od točki kritike bune kao razjediniteljskom prema zajedništvu Južnih Slavena.¹⁴⁶ Čak se za vrijeme bune na ulicama pozivalo na istjerivanje Srba iz grada, što ukazuje na nezadovoljstvo novom vlašću i moguće povezivanje srpske nacionalnosti s vojskom koja se nije pobunila u gradu.¹⁴⁷ Da bi zastrašio građanstvo, pukovnik M. Todorović dao je preko gradskih vlasti izdati oglas da će se grad bombardirati ako se građani priključe buni.¹⁴⁸ Nakon višesatne borbe pobunjenici su se povukli i krenuli se braniti u Varaždinskim Toplicama, a pridružili su im se seljaci iz okolice.¹⁴⁹ Nisu postigli uspjeh u cjelovitom osvajanju grada te su zanemarili osvajanje važnih mjesta poput pošte, brzjava, telefona i željezničke stanice. To

¹³⁴ Runjak (1967.), str. 64

¹³⁵ Koprivica-Oštrić (1983.), str. 84

¹³⁶ Ibid., str. 83

¹³⁷ Štager (1975.), str. 89

¹³⁸ Koprivica-Oštrić (1983.), str. 82

¹³⁹ Marković; Ristović (1959.), str. 43

¹⁴⁰ Ibid., str. 42

¹⁴¹ Korać (1929.), str. 274

¹⁴² Koprivica-Oštrić (1983.), str. 88

¹⁴³ Ibid., str. 83

¹⁴⁴ Ibid.

¹⁴⁵ Štager (1975.), str. 89

¹⁴⁶ Koprivica-Oštrić (1983.), str. 85

¹⁴⁷ Slobodni građanin, br. 28 (3. 4. 1920.)

¹⁴⁸ Štager (1975.), str. 90

¹⁴⁹ Marković; Ristović (1959.), str. 43

je dalo vlastima nesmetanu komunikaciju i, prema varaždinskom podžupanu Sokoliću, pokazalo da pobunjenici nisu imali kvalitetno vodstvo, iako su pokazali dobru borbenost.^{150 151} Ukupni broj žrtava s obje strane nekolicina je mrtvih i ranjenih.^{152 153} Od žrtva se u arhivskoj građi spominje Milivoj Arandjelović iz 4. pješачkog puka koji je poginuo na strani vojske protiv pobunjenika te su se pozivali svi gradski civilni i vojni dužnosnici i činovnici da pođu na njegov svečani otpračaj.¹⁵⁴ Na istoj strani ubijen je i Pero Miločinović.¹⁵⁵ Teško je ranjen gradski tajnik Stjepan pl. Novaković koji je privremeno zbog te ozljede smijenjen.¹⁵⁶ Da je situacija obustavila normalni životni tijek u varaždinskom kraju, svjedoči i to da se oko dva tjedna nije održavao redoviti tjedni sajam, i to „zbog iznimnih prilika“, kako se navodi u izvješćima poslanima za Zagreb.^{157 158}

Prema svjedočanstvu Ivana Švarca pobunjenike su pohvatali pomoću popisivanja jednog podčasnika u „tridesetnici“ koje je provedeno kada se dijelilo oružje.¹⁵⁹ Podžupan Sokolić također spominje popis po kojem su pobunjenici hvatani te se vjerojatno radi o istome.¹⁶⁰ Dan nakon bune, u prethodno spomenutom proglasu, gradonačelnik dr. Pero Magdić poziva građane da predaju boljševike.¹⁶¹ Hvatanje uz lokalnu vojsku provodi i žandarmerija te neko vrijeme nalaze pobunjenike po Varaždinu i okolici.¹⁶² Vlasti nalažu silama reda da kod krivaca za ovaj protudržavni udar trebaju najenergičnije vršiti svoju dužnost i da se oni trebaju što prije kazniti.¹⁶³ Po uputama mjesne vojne komande pod zapovjedništvom pukovnika M. Todorovića gradske vlasti objavile su kako će sve koji u svojim kućama i lokalima skrivaju pobunjenike osuditi kao suučesnike i bit će predani vojnom sudu, a tko god skriva bilo kakvo oružje smatrat će da je i on sudjelovao u buni.¹⁶⁴ Ove upute su u cijelosti objavljene na stranicama koje slijede nakon ovog poglavlja. Oružje za bunu nije samo imalo izvorište u prethodno spomenutom vojnom arsenalu „tridesetnici“ gdje se dijelilo oružje pobunjenicima,

¹⁵⁰ Koprivica-Oštrić (1983.), str. 87

¹⁵¹ Runjak (1967.), str. 64–65

¹⁵² Ibid., str. 65

¹⁵³ Koprivica-Oštrić (1983.), str. 83

¹⁵⁴ Redoviti spisi Gradskog poglavarstva Varaždina, dokument br. 7442/1919

¹⁵⁵ Volja naroda, br. 31 (31. 7. 1919.)

¹⁵⁶ Redoviti spisi Gradskog poglavarstva Varaždina, dokument br. 7604/1919

¹⁵⁷ Redoviti spisi Gradskog poglavarstva Varaždina, dokument br. 7287/1919

¹⁵⁸ Redoviti spisi Gradskog poglavarstva Varaždina, dokument br. 7570/1919

¹⁵⁹ Štager (1975.), str. 89–90

¹⁶⁰ Koprivica-Oštrić (1983.), str. 88

¹⁶¹ Ibid., str. 86

¹⁶² Ibid., str. 85

¹⁶³ Redoviti spisi Gradskog poglavarstva Varaždina, dokument br. 7341/1919

¹⁶⁴ Redoviti spisi Gradskog poglavarstva Varaždina, dokument br. 7441/1919

već je dosta oružja i streljiva bilo u posjedovanju građana.¹⁶⁵ Rat je tek nedavno završio i dosta je oružja ostalo u posjedu bivših vojnika te su se čak organizirale akcije prikupljanja oružja.¹⁶⁶

Na vojni sud u Nišu 24. listopada 1919. doveli su uhapšenike i navodno kruže gradom neke glasine, vjerojatno nepravednom i lošem postupanju prema pobunjenicima, ali novine Jugoslavenske demokratske stranke u Varaždinu „Volja naroda“ ih opovrgavaju tako da navode da će im se suditi po zakonu.¹⁶⁷ Ako je vjerovati nekim izvorima, broj uhapšenih bio je veći od 250.¹⁶⁸ U Nišu su uvjeti u zatvoru bili vrlo loši, što ih je potaklo na višednevno štrajkanje glađu.¹⁶⁹ Iz novina povezanih s Građansko demokratskim klubom u Varaždinu „Slobodni građanin“ 17. ožujka 1920. saznaje se da je u Nišu pušteno 29 vojnih osoba koje su sudjelovale u varaždinskoj buni, dok su civilne osobe transportirane vlakom u Varaždin na suđenje jer nisu pod jurisdikcijom vojnog suda.¹⁷⁰ Lavoslav Kovačić tvrdio je da su pobunjenici bili oslobođeni kao dio dogovora o spašavanju vlade tako da se socijaldemokrati pridruže vladi.¹⁷¹ Tako je završila jedna zanimljiva natuknica o povijesti grada Varaždina i bez trajnijih posljedica za pobunjenike.

¹⁶⁵ Koprivica-Oštrić (1983.), str. 84

¹⁶⁶ Redoviti spisi Gradskog poglavarstva Varaždina, dokument br. 2045/1919

¹⁶⁷ Volja naroda, br. 44 (30. 10. 1919.)

¹⁶⁸ Štager (1975.), str. 91

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Slobodni građanin, br. 21 (17. 3. 1920.)

¹⁷¹ Štager (1975.), str. 92

Komanda mesta Varaždin

Prizaljeno dne

Br. 411

.....

Naređenie grada - Varaždin

Molim da se savesti građanstvu
da se svaki onaj u čijoj su kući ili
na kuzavom drugom lokalu nalazili
na vreme pobune od 23. v. m. ustaši
prijavu ovoj Komandi 30. u 31. v. m.

Ko se ne prijavi smatraće se kao
jatak (štitćenik) pobunjenika i dati
vojnou sudu na osudu.

28/VII 1919

Varaždin

Komandi pukovnik
Pet. M. Jodorović

Slika 3. Upute vojne komande nakon bune (objavljeno uz dopuštenje Državnog arhiva u Varaždinu)

PRIMLJENO KOD GRADSKOGA POGlav. 24
U VARAŽDINU

DNE 29/7 1919.

BR. 7441 PRILEGA.

Kom. 1/1919.

200 kom. malformet

Oglas

Prema zahtjevu svoje Komande mjesta
poglav. se gradjanstvu

1) da ^{3 dan} nakon 14. listopada svoje oplate
svaki onaj, koji ima u kući
oružje - preda isto kod koman-
de mjesta, jer se u protivnom
slučaju ~~svaki~~ onaj, koji boga u oružju
nađe, smatrati ~~svakom~~ pobunom
od 23. o. m. ^{svakom} ~~svakom~~ i predati
vojnom sudu na osudu.

2) Svi pojedinci se ~~zabranjuje~~
kupi do 31. o. m. komand. mjesta
nepunim, da li se u vrijeme kući
prijaviti pobunom ~~svakom~~ ~~svakom~~
da svaki onaj, u čijoj se kući
ili bitali do 23. o. m. nalazi bu-
ntornica, najkasnije do 31. o. m. to
prijaviti kod komand. jer se inače i tada
smatrati ~~svakom~~ ~~svakom~~ ~~svakom~~
i predati vojnom sudu.

Op. voj. 29/7 1919

Das = 1/2 od popisa
14. prosinca, 29/7 1919

1919
nep

Slika 4. Poledina dokumenta (objavljeno uz dopuštenje Državnog arhiva u Varaždinu)

4.1 Razvoj fašizma u Italiji i Istri do 1921.

Fašizam se pojavljivao u zemljama koje imaju tradiciju ultrakonzervativizma, a odbacuju obnovu starih feudalnih, predliberalnih sustava kao i liberalizam te postoji osjećaj slabosti, pada i dekadencije njihove nacije.¹⁷² Italija je imala bogati kulturni nacionalizam do početka fašizma koji je pozivao da se završi ono što je započeto s Risogimentom, ujedinjenje nacija te nastanak važne i snažne države. Neki smatraju da je fašizam zapravo nastao ranije u Francuskoj te da je imao utjecaj na talijanski sindikalizam, što je bio početak onoga što je Benito Mussolini kasnije promicao.¹⁷³ Krajem 19. st. do početka Prvog svjetskog rata posijane su sve klice potrebne za nastanak fašizma. U to bi spadao animozitet prema prosvjetiteljstvu, poziv na stvaranje novih elita, opsjednutost dekadencijom i obnovom te stvaranje idealnog društva kroz državu.¹⁷⁴ Za sudjelovanje Kraljevine Italije u ratu skupili su se talijanski lijevi intervencionisti među kojima je i Mussolini koji je napustio svoju poziciju neutralnosti. Takvi talijanski sindikalisti i ostali ljevičari stvaraju u listopadu 1914. grupu Fascio rivoluzionario d'azione internazionalista, a nadahnula je stvaranje Fascio d'azione rivoluzionaria kojoj se uskoro pridružuje i sam Mussolini.¹⁷⁵ U ovoj heterogenoj grupi lijevih intervencionista smatrali su da kroz sudjelovanje u ratu, koji će istinski ujediniti Italiju za jedan cilj, može doći do socijalne revolucije. Protivili su se centralnim silama jer su im bili odbojni njihovi imperijalizam i militarizam te su time izabrali stranu sila Antante, dok je istovremeno Talijanska socijalistička stranka (PSI) bila protiv rata.¹⁷⁶ U slučaju da je parlament protiv prethodno spomenutog puta u revoluciju koji uključuje da se objavom rata ujedini nacija, narod se treba protiv njega pobuniti. Fasci Politici Futuristi, grupa Filippa Tommasa Marinettija također je bila za rat. U listu „Il Popolo d'Italia“ iz 6. siječnja 1915. prvi puta se Fascio d'azione rivoluzionaria naziva „fašistički pokret“.¹⁷⁷ Organizacija je bila kratkog vijeka.

Najutjecajnije godine tog pokreta ipak su za vrijeme Prvog svjetskog rata u kojem su se mobilizirale mase za zajedničku nacionalnu stvar, a liberalni je sustav zakazao i podario naciji dosta smrti i bijede. Stari sustavi su zakazali i bilo je potrebno nešto novo, što god to bilo, a izgubljena je vjera u napredak i prethodni politički optimizam. Za jedan veliki dio Talijana postojao je jedan poseban razlog da ne vjeruju liberalnom sustavu, a to je činjenica da nije

¹⁷² Blamires (2006.), str. 11

¹⁷³ Ibid., str. 12

¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ Payne (1995), str. 81

¹⁷⁶ Ibid., str. 82

¹⁷⁷ Ibid., str. 85

ispoštovan Londonski ugovor iz 1915. u kojem je Kraljevina Italija za sudjelovanje u ratu trebala dobiti istočnu jadransku obalu te teritorije u Turskoj i Africi. Italija je bila u ratu skoro tri i pol godine, a za svu žrtvu dobili su malu nagradu i praktički su ih u poslijeratnim godinama na Pariškim sjednicama ignorirali što je aktiviralo neke Talijane na akciju. Zajedno s time je došlo loše poslijeratno ekonomsko i društveno stanje, a u rovovima im je bio obećavan prosperitet. Bila je to, po riječima Gabriela D'Annunzia, „vittoria mutilata“ (unakažena pobjeda). Ratni veterani, koji su bili odvojeni od „normalnog“ civilnog društva, bili su u neuobičajenoj situaciji rata i počinjali su vidjeti svijet drugačijim očima, a njihovo zajedništvo, požrtvovnost i služba naciji činila ih je aktivnim protagonistima turbulentnog razdoblja nakon rata. U narednim godinama sama Kraljevina Italija samoinicijativno si je dodala željena područja i dio osigurala Rappalskim ugovorom 12. studenog 1920. s Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca, ali to nije bilo dosta za mnoge Talijane. Tim ugovorom i Zakonom o aneksiji Istra je bila pripojena Italiji, a prije toga područje je zauzela talijanska vojska nakon povlačenja vojske bivšeg neprijatelja Austro-Ugarske.

Oko 200 lijevih intervencionista i nacionalista osnovalo je 23. ožujka 1919. u Milanu nacionalistički pokret *Fasci italiani di combattimento*, a među njima su se našli futuristi poput Marinettija i broj ardita (talijanski vojnih komandosa),¹⁷⁸ a vođa je de facto bio Benito Mussolini. Ovaj pokret bio je antistranački i protivili su se stranačkoj organizaciji te su se postavili kao elita koja će pokrenuti revoluciju. Imali su program koji bi se mogao opisati kao relativno ljevičarski i antiklerikalni, a s kojim je Mussolini vjerojatno želio privući ljevičare u ovaj širi front, iako je vjerojatno i sam tada dobrim dijelom vjerovao u ciljeve.¹⁷⁹ Već su par tjedana kasnije arditi i članovi pokreta napali socijalističke prosvjede u Milanu i spalili ured bivših Mussolinijevih socijalističkih novina „Avanti“.¹⁸⁰

Različitim tempom pokretao se fašistički pokret u različitim dijelovima Istre zbog drugačijih uvjeta u svakom od dijelova poluotoka. Vojni povratnici, veterani rata bili su u velikom broju u južnoj i zapadnoj Istri te su se priključivali u nacionalističke organizacije koji će biti počeci fašističkog pokreta u tom dijelu Istre te će biti antiboljševički nastrojeni, dok je sjeverozapad bio pod utjecajem Trsta, a južni, središnji i sjeverni dio pod zapovjedništvom vojske.¹⁸¹ Motivacija za stvaranje takvog pokreta bilo je neprijateljstvo prema Slavenima tj. hrvatskom te slovenskom stanovništvu što je bio jako dobar teren koji je učinio najsnažniji

¹⁷⁸ Payne (1995.), str. 90

¹⁷⁹ Ibid., str. 91

¹⁸⁰ Ibid., str. 92

¹⁸¹ Dukovski (1998.), str. 43

fašizam u ovim područjima, a takva pojava nazivala se „pogranični fašizam“¹⁸². Na Hrvate i Slovence gledalo se kao na saveznike boljševika.¹⁸³

Ispočetka ne postoje službene fašističke organizacije, već nešto što se može nazvati Mussolinijevim pristašama.¹⁸⁴ Za vrijeme proljeća 1919. u Istri nastaju protofašističke organizacije koje će kasnije postati skvadristica, pa čak i Fasci Italiani di Combattimento. U Puli će to biti nacionalistički Associazione patriotica i organizacija veterana Fascio di combatteti, a slijede ga u stvaranju tih organizacija drugi gradovi Istre. Potonja organizacija još djeluje u Volosku, Mošćenicama, Rovinju, Poreču, Piranu, Kopru i Pazinu. Mnoge organizacije bile su povezane na neki način s Fasci italiani di combattimento, a među njima su Fascio giovanile „Giovanni Grion“ iz Pule, Circolo nazionale democratico iz Vodnjana, Società navale „Dante Alighieri“, Cicolo „3 novembre“ i Cavalieri della morte.¹⁸⁵ Iz Trsta je utjecajan manifest u fašističkim novinama „Il Popolo Trieste“ Pietra Jacchie datiran 3. travnja 1919. koji poziva istarsko stanovništvo na talijansko domoljublje i revolucionarnu akciju protiv boljševika i ostalih neprijatelja.¹⁸⁶ Jacchia je osnovao organizaciju u Trstu ni punih mjesec dana nakon osnivačke skupštine u Milanu, a osnovao je i prvu fašističku organizaciju u Rovinju. Navodno je u svibnju 1919. bila Mussolinijeva direktiva da se fašističke organizacije osnuju po ostatku Istre.¹⁸⁷

Nacionalist D'Annunzio i njegovi legionari preuzimaju vlast u Rijeci 1919., uvode neke karakteristike i inspiracije kasnijeg fašizma poput nošenja crnih košulja ardita, dizanje desne ruke kao kod starih Rimljana i ostalu simboliku. Mussolini je podržavao D'Annunzijevo podvig, ali ga je pomalo smatrao sramotnim.¹⁸⁸ Zbog odlaska brojnih istarskih fašističkih aktera u Rijeku da podrži D'Annunzia, razvoj fašizma u Istri pomalo se usporio u tom razdoblju.¹⁸⁹ U tom periodu je D'Annunzio bio popularniji od Mussolinija pa tako na izborima u studenom 1919. nije izabran nijedan predstavnik Fascia italiani di combattimentoa u njihovom središtu u Milanu, a jedino im je izabran predstavnik u Genovi. Do kraja godine zatvarale su se lokalne grupe i ostalo ih je svega par, a oporavak se dogodio u proljeću iduće godine. Socijalisti u Milanu su čak napravili povorku i nosili lijes s ispisanim Mussolinijevim imenom, a prolazili

¹⁸² Dukovski (1998.), str. 52

¹⁸³ Ibid., str. 45

¹⁸⁴ Ibid., str. 48

¹⁸⁵ Ibid., str. 44

¹⁸⁶ Ibid., str.49

¹⁸⁷ Ibid.

¹⁸⁸ Payne., str. 92

¹⁸⁹ Dukovski (1998.), str. 51

su i ispred njegovog stana.¹⁹⁰ No Mussolinijevi fašisti ojačat će i biti u centru talijanskih političkih događanja već u idućih par godina.

S tisućama štrajkova u Italiji i socijalističkim preuzimanjima tvornica organiziraju se prve nacionalističke milicije koje ih brutalno žele suzbiti. Fasci italiani di combattimento do tada je imao malo nasilnih epizoda, ali se u srpnju 1920. organiziraju prve skvadre u Trstu gdje ganjaju socijaliste i Slovence, a vlasti to bodre dajući sudionicima čak i opremu.¹⁹¹ Grubost postaje glavna metoda njihove politike, a borba protiv „boljševizma“ teren za njihov rast.

Dana 15. svibnja 1920. u novinama „Il Nuovo Giornale“ objavljen je tekst o osnivanju pulskog Fasci italiani di combattimento koje je osnovalo samo članstvo Fascia di combattenti 9. srpnja 1920., a službenu osnivačku skupštinu milanska središnjica priznala je mjesec dana poslije. Predsjednik mu je bio Luigi Bilucaghia. Prve aktivnosti skvadrista nakon osnivanja pulske sekcije bile su spaljivanje tršćanskog hotela „Balkan“ u kojem se nalazilo hrvatsko-slovensko društvo „Edinost“ 13. srpnja 1920., a idući dan Narodni dom u Puli. U idućim mjesecima osnivaju se organizacije u Vodnjanu, Rovinju, Piranu, Kopru i Poreču, ali uskoro i u seoskim sredinama poput Šišana, Brijuna, Kanfanara, Svetvičenta, Galižana, Medulina, Žminja i Motovuna.¹⁹² Pravi razlog za reorganizaciju istarskog fašizma bio je povratak legionara iz riječke avanture D'Annunzia i tada pojačavaju kadar koji je mogao poslužiti daljnjem razvoju fašizma u Istri. Mnogi su ljudi slavenskih korijena krenuli u fašiste iz raznih razloga, među kojima je integracija u novu talijansku sredinu i moguća materijalna korist koja se dobivala pomicanjem granica vlastite države. Lijevo kurs je krajnje ukinut dolaskom Francesca Guinte na vrh pokreta u Trstu umjesto Pietra Jacchia te su se ksenofobične akcije nastavile¹⁹³, nastaju skvadre koje postaju praktični način rješavanja fašističkih neprijatelja, a ideološki ostaci sindikalizma među fašistima u Istri postoje samo do pretvaranja pokreta u stranku krajem 1921.¹⁹⁴ Nakon toga su nestali posljednji tragovi ljevičarstva među fašistima.

Mussolini je 21. rujna 1920. u Puli održao konferenciju o strategiji pokreta te u govoru hvali teror svojih skvadrista, naročito istarskih. Također spominje da su Slaveni inferiorna i barbarska rasa, da bi njima trebalo pristupiti batinom, a ne slatkišima. Govori o krajnjim granicama na istoku na uštrb Slavena te kako je lakše žrtvovati 500 000 barbarskih Slavena od

¹⁹⁰ Payne (1995.), str. 93

¹⁹¹ Ibid., str. 95

¹⁹² Dukovski (1998.), str. 54–55

¹⁹³ Dukovski (1998.), str. 52

¹⁹⁴ Ibid., str. 59

50 000 Talijana.¹⁹⁵ Nakon ubojstva člana pulskog Fascia italiani di combattimento Vincenza Ferrare fašisti pale Radničku komoru te tiskaru socijalističkih novina „Il Proletario“ i to par dana nakon dolaska Mussolinija.¹⁹⁶

Od jeseni 1920. se Fasci italiani di combattimento počinje fokusirati iz grada na selo pa skvadristi napadaju socijaliste i seljake koji štrajkuju te tako skupljaju podršku od srednje i više klase. Skvadristi su bile skupine od 30 do 50 ljudi, a često su ih vodili bivši vojnici i znali su sadržavati ratne veterane. Socijalisti su postali Mussoliniju neprijatelji pa su fašisti uništavali socijalističke središnjice i sindikate, dok je njihov broj fašista samo rastao. Vrhovni civilni povjerenik Antonio Mosconi zaklinje se da neće više trpjeti nasilje u Istri stoga vjeran svojoj riječi uhićuje osam fašista zbog nasilja i ubojstva kod napada na sindikalnu organizaciju u Vodnjanu. Tako su vlasti zakašnjelo prestale diskriminirati i počeli kažnjavati fašiste, a ne samo socijaliste koji su dotad jedino bili na nišanu. Krenula je već nezaustavljiva lavina fašističkih aktivnosti u talijanskim zemljama i fašisti su postali prava sila. Njihovo obuzdavanje počelo je prekasno. Vlasti su čak počele organizirati zaštitu za socijalističke i jugoslavenske objekte u vrijeme fašističkih skupova.¹⁹⁷

Od 20 000 punopravnih članova krajem 1920. narasli su na 100 000 članova do travnja 1921. i taj broj se uskoro udvostručio.¹⁹⁸ Postali su najveća politička organizacija u Italiji. Članovi su im sve više dolazili iz niže srednje klase, a uskoro i sve više i seljaci, direktno iz socijalističkih organizacija. Počinju ih financirati imućniji slojevi sa sela, a od prije su bili i prijatelji industrijalaca.¹⁹⁹ U ovom razdoblju događao se rat na ulicama, pa tako i u Istri između komunista i fašista te hrvatskih i talijanskih nacionalista.

Građanskim opcijama su socijalisti bili nesnosni i strah od socijalne revolucije bio je stalno u zraku, a naivno su mislili da će se fašisti normalizirati i „ohladiti“ ulaskom u parlamentarni svijet. S organizacijom političkih blokova pokušavala se uništiti socijalistička prijetnja koja je bila vrlo realna. U Europi nakon Prvog svjetskog rata, a naročito nakon Oktobarske/Listopadske revolucije, socijalističke ideje postale su popularnije među masama nego ikada prije. Revolucije su se činile mogućima i stvarno su se događale, a ono što se činilo nemogućim postalo je mogućim. Pojavljivale su se alternative u obliku socijalizma i internacionalističkim zanosom socijalisti su bili uvjereni u svjetsku revoluciju, iako su

¹⁹⁵ Dukovski (1998.), str. 57

¹⁹⁶ Ibid.

¹⁹⁷ Ibid., str. 58

¹⁹⁸ Payne (1995.), str. 96

¹⁹⁹ Ibid., str. 98

reformisti željeli to stvoriti kroz sporu evoluciju društva. Socijalističko radništvo pokazalo se slabijim na ulici, a ostalo je političko borilište u parlamentu te vladanju na državnoj i lokalnoj razini. Građanske i socijalističke opcije bile su u krajnje neprijateljskom položaju te su težile međusobnom uništenju. Kod fašista je to bila stvar strategije pa su tako socijalisti za Mussolinija razjedinjavali društvo, dok je klasni antagonizam smetao njegovom planu pacifikacije naroda s kojim može, po njegovoj procjeni, lakše oblikovati društvo kakvo želi. S druge strane internacionalizam je bio prihvaćen kod dobrog dijela socijalista, a Mussolinijeva nacionalna isključivost i veličanje talijanske nacije djelovalo je zaostalo i nešto što zavređuje završiti u ropotarnici povijesti. To je bilo političko naslijeđe prethodnih desetljeća i pokušavalo se primijeniti u praksi. Fašisti i socijalisti zapravo su bile dvije glavne suprotstavljene strane, a građanstvo je taj sukob uglavnom samo promatralo i čekalo da se stvari same riješe.

Građanstvo se bojalo da će izgubiti svoj položaj koje je steklo kroz 19. st. te da će se poremetiti status quo. Socijalisti su htjeli promijeniti društvo u kojem će budućnost i prosperitet pripadati radnicima, a pojavili su se i još radikalniji komunisti, ispunjenje svih noćnih mora građanske struje. Građanskim strankama bili su potrebni fašisti i njihovi skvadrasti za efektivno djelovanje protiv socijalista, a fašisti su se udruživali s građanskim opcijama da bi bili bliže vlasti. Fašistima je moć odgovarala da bi lakše mogli ostvariti društvo kakvo žele, a to je zahtijevalo pozamašnu društvenu transformaciju. Nisu nikako bili zadovoljni postojećim stanjem u društvu, a u Istri su bili nezadovoljni velikim brojem Hrvata i Slovenaca na onome što su talijanski iredentisti smatrali ključnim talijanskim teritorijem. Potrebno je bilo izaći iz stanja propadanja nacije i postaviti ju ponovno na noge. Fašisti su se prilagođavali situaciji i surađuju s građanskim opcijama, isto kao što iskorištavaju socijalističku prijetnju kao način da povećaju svoje članstvo, a pokret im je doista rastao.. Također žele da im se snaga vidi u vlasti, a to mogu postići savezništvom s građanskim političkim strankama. U talijanskom području tako se formiraju politički blokovi, a u Istri Istarski nacionalni blok²⁰⁰ koji se razvio iz potrebe talijanskog nacionalizma da zavlada u Istri i krene protiv socijalista te hrvatskih i slovenskih snaga, a među njima su od početka sudjelovali fašisti koji su kasnije postali najjača snaga među njima. Bio je to drugačiji blok od onih ostalih po Italiji zbog komplikacija oko nacionalnog pitanja u Istri što je zahtijevalo radikalniji nacionalistički stav. Takvo stanje na političkoj pozornici i na ulici bili su razlozi za početak Proštinske bune, a u istom razdoblju i nasilja skvadrasta koje je bilo okidač za događaje oko Labinske republike.

²⁰⁰ Dukovski (1998.), str. 70

4.2 Labinska republika

Iz historiografske perspektive gledano, o Labinskoj republici najviše su pisale same vlasti, ali zahvaljujući anketi Ferda Čulinovića postoji i viđenje samih sudionika pobune. Radnički listovi slabo su popratili ovu pobunu rudara i ne smatraju je bitnom za razliku od ostalih bitnijih međunarodnih i nacionalnih zbivanja koja su se tada događala. Dodatni razlog za izostanak praćenja bune je neinformiranost, a razlog tome je što nije postala direktna komunikacija i protok informacija radničke Istre s ostalim talijanskim zemljama, naročito ovdje mislim na one starije zemlje koje su prije pripajanja početkom 20. st. bile dio talijanskog nacionalnog prostora, a lokalni listovi poput tršćanskog lista „Il Lavoratore“ prestao je izlaziti zbog posljedica fašističkih napada na njegov ured.²⁰¹ U arhivi u Pazinu dostupna je cjelokupna građa o optužnici rudara, a tamo se općenito čuva građa s područja Labina još od ranijih stoljeća.²⁰² Jedan dio građe poput popisa zaposlenih i otpuštenih rudara nalazi se i u arhivi u Rijeci.²⁰³

Ovoj pobuni prethodili su brojni štrajkovi i zauzimanje tvornica po talijanskom prostoru koji je bio u predrevolucionarnom stanju s brojnim socijalističkim aktivnostima, ona spada pod posljednje pobune prije dolaska fašista na vlast. Pobuna je kao i varaždinska buna bila inspirirana Oktobarskom/Listopadskom revolucijom koja je pokrenula mnoga previranja u svijetu. Socijalistička stranka Italije u Labinštini bila je utjecajna, naročito na početku organizacije njihove pobune i socijalisti su bili vrlo utjecajni za života Labinske republike.²⁰⁴

Na pobunu je rudare potakla eksploatacija vlasnika rudnika te napadi fašista i njihovih skvadri.²⁰⁵ Najviše su ih se ticali napadi u obližnjem Trstu gdje su fašisti zapalili Radnički dom.²⁰⁶ Dan prije pobune neposredno ih je isprovociralo to što su fašisti napali rudarskog sindikalista i kasnijeg prvaka Labinske republike, Ivana Pipana.²⁰⁷

²⁰¹ Colombo (1972.), str. 400

²⁰² Jeličić (2001.), str. 7

²⁰³ Giron (2001.), str. 12

²⁰⁴ Čulinović (1951.), str. 115

²⁰⁵ Čulinović (1972.), str. 10

²⁰⁶ Ibid., str. 13

²⁰⁷ Ibid., str. 10

U srijedu 2. ožujka 1921. između 12²⁰⁸ i 13²⁰⁹ sati popodne rudari su krenuli na opći štrajk²¹⁰. Republika je trajala mjesec dana, a ugušila ju je talijanska vojska 8. travnja 1921.²¹¹ Lokacija pobune bio je rudarski bazen labinskog kraja. Rudari su zaposjeli sve rudnike i preuzeli svu rudarsku opremu.²¹² Važna epizoda u početku pobune je okupljanje, po navodima svjedoka, preko 2 000 rudara u Labinu kojima su se kasnije pridružili seljaci.²¹³ Tom prilikom sastančila je skupština na kojoj su bili crveni barjaci sa srpom i čekićem koji su stavili na sindikalni dom.²¹⁴ Kasnije su izvjesili crvene zastave na kuće i zgrade od značaja.²¹⁵ Zabilježen je i jedan slučaj kada su maknuli i simbole talijanske vlasti.²¹⁶ Pročulo se da su fašisti iz okolice krenuli s kamionima na Labin, ali rudari su 3. ožujka 1921. krenuli na grad i održali sastanak te istukli i uklonili fašiste koji su se tamo našli. Poslije toga su pobunjenici provalili u lokalni fašistički klub gdje su napravili nered.²¹⁷ Od 21. ožujka nastavili su proizvodnju ugljena za sebe i preuzeli upravu te svrgnuli vlasnike rudnika, a neki, poput direktora rudnika Backhausa, se nisu protivili tome potezu, što su im kasnije vlasti zamjerile.²¹⁸ Nakon preuzimanja uprave rudnika novi upravitelj postao je Dagobert Markić i upravljao je do kraja republike, a radnici su mu vjerovali i pouzdavali su se u njegovu stručnost.²¹⁹ Izvadili su ugljen u količini jednog broda, ali im nije plaćen te su nakon labinske pobune radnici bili slabo kompenzirani za taj rad.²²⁰

Pobunjenici su bili višenacionalni i dobro su se slagali te najbrojniji su bili hrvatskog podrijetla, a onda talijanskog podrijetla i ostali.²²¹ U nekim historiografijama, uključujući fašističke, Labinska republika prikazuje se kao pokušaj odvajanja od Kraljevine Italije i priključenje Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, ali Ferdo Čulinović smatra da je pokret bio internacionalistički te da se nacionalni element nije isticao i takve optužbe ne drže vodu što potvrđuje prisutnost mnogobrojnih Talijana među pobunjenicima.²²²

²⁰⁸ Ibid., str. 13

²⁰⁹ Ibid., str. 4

²¹⁰ Ibid.

²¹¹ Ibid., str. 5

²¹² Ibid., str. 4

²¹³ Ibid., str. 10

²¹⁴ Ibid.

²¹⁵ Ibid., str. 17

²¹⁶ Čulinović (1951.), str. 128

²¹⁷ Ibid., str. 102

²¹⁸ Ibid., str. 105

²¹⁹ Ibid., str. 119–120

²²⁰ Ibid., str. 117

²²¹ Čulinović (1972.), str. 18

²²² Ibid., str. 17–18

Pobunom je upravljao organizirani komitet rudara sa središtem u Vinežu.²²³ Kasnije su osnovali komitete po svakom selu s jednim zajedničkim središnjim komitetom.²²⁴ Organizirane su crvene straže koje su služile održavanju štrajka, čuvanju zauzetog područja, održavanju reda i mira te da se bore protiv protivnika pobune.²²⁵ Počelo se s rekvizicijom oružja i tražilo se od stanovništva da predaju sve što posjeduju.²²⁶ Rudari su stavljali mine na strateške točke da bi se zaštitili.²²⁷ Kršenje pobune bio je prioritet za vlast, ako ništa drugo zbog važnosti ugljena koji se izvlači iz rudnika.²²⁸ To potvrđuje činjenica da su imali narudžbu za tu godinu od Kraljevske ratne mornarice od 25 000 tona ugljena.²²⁹ Isto tako vlast je zabrinjavalo širenje fenomena takve vrste pobune i po vlastima su rudari bili boljševičkog svjetonazora.²³⁰ Ovo je za njih bila opasna politička opcija i, kao što smo vidjeli u prethodnom poglavlju, htjeli su ju pod svaku cijenu ugasiti. Vlasti su slali pojačanja na to područje od ranijih dana bune,²³¹ a pokušavali su i na mirne načine riješiti tu krizu s podmićivanjima i raznim pregovorima s rudarima, ali bezuspješno.²³² Pobunjeni rudari pokazali su se kao nepopustljivi i nisu bili spremni na dogovor stoga se sve više razmatrala vojna opcija. Rudari su također sumnjali na špijune u svojim redovima što se pokazalo istinitim. Upravo pomoću špijuna vlasti su lakše mogli ugušiti pobunu.²³³ Navodno su poslani vladini agenti Sicilijanci da nagovore Talijane protiv Hrvata i Slovenca, ali to je bilo bezuspješno.²³⁴ U sukobu s fašistima bili su uspješni, a koristili su čak oružanu silu protiv njih.²³⁵

Bila je potrebna velika vojna organizacija za slamanje pobune i svjedočanstva rudara nam govore da je borba trajala od 8 sati ujutro do 14 sati popodne, najviše kod sela Strmca, a nakon što je selo palo, pobunjenici su se postepeno povlačili dok se nisu predali.²³⁶ Po izvještajima vlasti, borba je počela u 10:30 sati.²³⁷ Dva broda, uključujući razarač „Stocco“,

²²³ Čulinović (1972.), str. 12

²²⁴ Ibid., str. 19

²²⁵ Čulinović (1951.), str. 104

²²⁶ Čulinović (1951.), str. 120

²²⁷ Ibid.

²²⁸ Čulinović (1972.), str. 8

²²⁹ Giron (2001.), str. 15

²³⁰ Čulinović (1972.), str. 5

²³¹ Čulinović (1951.), str. 129

²³² Ibid., str. 131

²³³ Čulinović (1951.), str. 115

²³⁴ Ibid., str. 133

²³⁵ Čulinović (1972.), str. 10–11

²³⁶ Ibid., str. 12

²³⁷ Čulinović (1951.), str. 140

sudjelovali su iz luke Štalije u operaciji gušenja bune.²³⁸ U akciji je sudjelovalo oko 1 000 vojnika²³⁹ sa strojnicama i automobilima.²⁴⁰

Bio je malen broj žrtava na obje strane s više ranjenih i dva ubijena rudara.²⁴¹ Mnogo je pobunjenika ostalo bez posla.²⁴² Oko 40 pobunjenika premješteno je prvo u pulski zatvor pa onda u rovinjski te su bili često maltretirani,²⁴³ dva zatvorenika su čak umrla usred maltretiranja.²⁴⁴ Bilo im je suđeno na Porotnom sudu Okružnog suda u Puli²⁴⁵. Na sudu su optužene 52 osobe i to zbog nasilne pobune, javnog nasilja, opasnog rukovanja eksplozivima i držanja vatrenog oružja.²⁴⁶ Odlukom porote dobivena je oslobađajuća presuda bez prava tužiteljstva na žalbu.²⁴⁷ Razlog za tu odluku pronalazi se u nesposobnosti tužiteljstva da dokaže krivnju kao i činjenici da porota uglavnom dolazi iz istarskih seljačkih slojeva²⁴⁸ te je možda postojala klasna solidarnost i simpatije za slučaj pobunjenika.

²³⁸ Ibid., str. 138

²³⁹ Ibid., str. 139

²⁴⁰ Ibid., str. 138

²⁴¹ Ibid., str. 144–145

²⁴² Ibid., str. 146

²⁴³ Jukčić (1981.), str. 125–126

²⁴⁴ Čulinović (1951.), str. 145

²⁴⁵ Jukčić (1981.), str. 126

²⁴⁶ Ibid., str. 127

²⁴⁷ Ibid., str. 131

²⁴⁸ Ibid., str. 131–132

5 Usporedba dviju republika (varaždinske i labinske)

Dvije analizirane bune vremenski su bliske i spadaju u kategoriju poslijeratnih pobuna u Europi. Labinska republika, kao i varaždinska buna, bile se inspirirane Oktobarskom/Listopadskom revolucijom. Taj veliki događaj bio je jako utjecajan u svijetu i motivirao je radnike da sami stvore sustav sličan onome u Rusiji. U Varaždinu je također bila utjecajna i revolucija u susjednoj Mađarskoj 1919. Nezadovoljstvo eksploatacijom radnika i seljaka bila je glavna motivacija kod pobuna. Uz ekonomske razloge poput niskih plaća, koje dijele labinski rudari i varaždinski vojnici u pobunama, u Labinštini su bili i učestali napadi fašista na radnike. Seljaci u varaždinskom kraju su mjesecima pokazivali svoje nezadovoljstvo time što su pljačkali i uništavali imovinu velikoposjednika te su bili spremni da poduzmu još radikalnije korake. Rudari u labinskom rudarskom bazenu iskazali su se kroz brojne prošle štrajkove i gomilali su nezadovoljstvo. Stvorile su se nezadovoljne mase koje su čekale svoju priliku.

U usporedbi ovih dvaju događaja bitno je imati na umu da se ovdje radi o instancama uvelike razdvojenih razvitaka socijalističkog pokreta. Hrvatski i talijanski socijalizam imaju različitu povijest te u ovom periodu imaju i neke razlike u gledištima, zbog, između ostalog, drugačijih okolnosti u kojima se nalaze. Pobuna u Labinštini bila je pod utjecajem talijanskog socijalizma, a kod pobune u Varaždinu socijalizam ima svoje izvorište u socijaldemokraciji s područja Hrvatske i Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, a zajednički utjecaj im je ipak Oktobarska/Listopadska revolucija. Ova revolucija donijela je nove tendencije koje će izmijeniti već postojeće političke tradicije dviju navedenih zemalja. U Italiji je fašističko nasilje postalo karakteristični problem za taj socijalistički pokret, dok će se u Kraljevstvu, kasnije Kraljevini, Srba, Hrvata i Slovenaca provoditi državni teror s uvađanjem Obznane 30. prosinca 1920. Pokreti u krajevima koje uspoređujem imat će različite izazove i kasnije će se moći još bolje vidjeti koliko različiti razvoji socijalističkog pokreta imaju važnost.

Zajedničko je u oba slučaja da su vlasti pobune smatrale dijelom boljševičke ideologije. Postojale su karakteristike kod tih pobuna koje su se slagale s tim opisom. U labinskoj pobuni čak postoji komunistička simbolika poput crvene zastave te srpa i čekića, a organizacija rudara bila je vrlo slična onoj kakva se poticala u Rusiji. U Varaždinu su jedni od glavnih pokretača bili članovi Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunisti) i lokalni socijalisti. Prema vlastima, socijalisti su dulje vrijeme agitirali varaždinski kraj, a vlasti pak u Istri smatrale su da

se rudarska pobuna u Labinštini također dulje pripremala.²⁴⁹ Iskre labinske pobune izazvane su organizacijom Socijalističke stranke Italije i lokalnih socijalista stoga u oba slučajeva postoje utjecaji lokalnih socijalističkih stranaka koje su djelovale na tom području. Rudarski sindikat također je bio povezan s talijanskim socijalističkim pokretom.²⁵⁰ Iako stranke nisu službeno vodile pobune, njihovo članstvo imalo je veliki utjecaj na njihovo stvaranje i tijek. S obzirom na to da postoji spomenuta različitost u drugačijim socijalističkim pokretima među državama, konkretno Kraljevine Italije i Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, ne čudi što različiti ljudi djeluju kao prvaci pokreta uz iznimku osoba poput Ante Cilige. On je bio sudionik Proštinske pobune koju vlasti povezuju s labinskom pobunom²⁵¹, a bio je agitator u varaždinskom kraju prije bune.²⁵² Iako najvjerojatnije nije sudjelovao u labinskoj pobuni, ipak svjedoči o slučajevima indirektno povezanosti Istre i sjeverne Hrvatske u socijalističkom pokretu što ostavlja mjesta dodatnom istraživanju.

Republike nisu djelovale kao uobičajene države, štoviše mnogo toga im je nedostajalo da bi se time smatrale, ali ipak su imale svojevrzne vlade. U Varaždinu su pobunjenici organizirali civilni vojni odbor koji je izdao proglas građanstvu da se pridruže buni i njegovi članovi bili su oni koji su velikim dijelom koordinirali pobunom. Kod Labinske republike središnji komitet imao je svoje resore koji su djelovali da bi rudarska samouprava funkcionirala zauzetim prostorom, a isto kao i u Varaždinu vodio je vojne operacije. Varaždinska pobunjenička vlast bila je dakako kratkotrajnija (svega 12 sati za razliku od labinskih više od mjesec dana) i stoga je imala puno manje prostora da nešto više učini. Ove dvije republike djelovale su više kao nekakva parola i začetak jednog većeg projekta nego što su bile konkretne tvorevine. Obje republike trebale su se širiti dalje; vlasti su smatrale da bi varaždinska pobuna krenula na cijelo Zagorje i sjevernu Hrvatsku, a prema svjedočanstvu rudara Mate Vrbanca labinska bi se republika proširila na cijelu Istru i Italiju.²⁵³ Imale su manji zauzeti prostor koji je svaka na kraju izgubila intervencijom protivničke vojske; na sjeverozapadu Hrvatske vojske Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca i u Istri regularne talijanske vojske. Labinski rudari suprotstavili su se sa svojom crvenom stražom, a varaždinski pobunjenici s jugoslavenskom narodnom vojskom, čijeg su se imena u kratkom vremenu dosjetili da bi se razlikovala od druge vojske, one koje su zvali srpska vojska. Crvena straža imala je tzv. dinamiterose²⁵⁴ i naoružani

²⁴⁹ Čulinović (1972.), str. 7

²⁵⁰ Čulinović (1972.), str. 10

²⁵¹ Čulinović (1972.), str. 4

²⁵² Koprivica-Oštrić (1983.), str. 77

²⁵³ Čulinović (1972.), str. 6

²⁵⁴ Ibid., str. 8

su bili eksplozivima iz rudnika te drugim oružjem, ponajviše rudarskim alatima, vojničkim i lovačkim puškama te ostalim oružjem koje su stekli rekvizicijom od stanovništva.²⁵⁵ Kod varaždinske pobunjeničke vojske sudionici su vjerojatno imali vlastito oružje, ono osvojeno iz vojnog arsenala „tridesetnice“ i ono koje se skrivalo kod stanovništva iz vremena Prvog svjetskog rata. Varaždinski pobunjenici posjedovali su par strojica, dok je to u Labinštini imala vlast uz automobile kod gušenja pobune.

Što se tiče profila učesnika pobune, u varaždinskom slučaju inicijatori su bili pobunjeni vojnici, a u Labinštini su to bili nezadovoljni rudari. Ovdje se možda čini da je u Labinštini pobuna bila više proleterska, ali to nije u potpunosti istinito jer su u Varaždinu sami vojnici bili radničkih i seljačkih podrijetla, a oslobođanjem zatvorenika priključili su im se socijalisti i revoltirani seljaci. U određenoj mjeri se priključilo i obično građanstvo. U slučaju obje bune naknadno se pridružilo seljaštvo. Varaždinska buna bi se mogla nazvati vojničkom bunom za razliku od radničke pobune u Labinštini, ali zapravo imaju slične ideološke odrednice. Nikako nije bila čista vojnička pobuna kao što je to bilo u Mariboru dan prije, već je uključivala više slojeva ljudi i, barem prema vlastima i raznim indicijama te čudnim spletovima okolnosti, bila dobrim dijelom planirana od strane socijalista. Nacionalnost pobunjenika u Labinštini bila je heterogena, sastojeći se od Hrvata, Talijana i drugih te je postojalo prihvaćenje takve različitosti. U Varaždinu je homogenija slika, ponajviše lokalnih Hrvata koji su navodno imali antisrpske ispade i borili se protiv srpske vojske koja je predstavljala tadašnju državnu vlast, iako se u tom slučaju može posumnjati u ovakvu vrstu mržnje i zapitati se radi li se samo o diskreditaciji pobune koju su plasirale vlasti.

Pobune su imale manji broj žrtava. Pobunjenici su pohvatani i kasnije pušteni u oba slučaja. Dugoročno obje pobune nisu postigle ništa od stvari kojima su se pobunjenici nadali, već baš suprotno, nazadovao se i pasivizirao radnički pokret tih krajeva.

²⁵⁵ Čulinović (1972.), str. 15

6 Zaključak

U prethodnim poglavljima prikazao sam povijesnu podlogu samih buna, njihov tijek i usporedio ih. Njihovom usporedbom vidljive su sličnosti prisutne kod drugih takvih pobuna po Europi. Ponavljaju se slični elementi, a obrazac im je sovjetska Rusija. Ove bune ostale su samo kao natuknice u povijesti kao posljedice Oktobarske/Listopadske revolucije u današnjim hrvatskim krajevima. Varaždinska buna više je zaboravljena nego poznata Labinska republika. Daleko je i manje radova napravljeno na temu varaždinske bune. Također postoji problem nedostatka svjedočanstva samih učesnika u pobunama, gdje je također daleko više ostalo zapisa svjedočanstva pobunjenika o Labinskoj republici nego varaždinskoj buni.

Obradio sam samo dio građe koji postoji o ovim pobunama i ne isključujem dodatno istraživanje u budućnosti. S obzirom na to da postoji bogata arhivska građa, vjerojatno postoji i dodatan prostor za istraživanje.

Korišteni izvori

Članci i knjige:

Beuc, I. (1964). Radnički pokret i socijalna demokracija u Istri do 1918.. *Putovi revolucije 1964*, 3-4, str. 164–171. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta.

Blamires, C. P. (2006). *World fascism: a historic encyclopedia - Volume 1 (A-K)*, Santa Barbara: ABC-Clio.

Colombo, C. (1972.). „Labinska republika“ i talijanski revolucionarni pokret. *Labinska republika 1921. godine: zbornik radova*, str. 395–402. Rijeka: Sjeverojadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Rijeka

Čulinović, Ferdo (1951). *Revolucionarni pokret u Istri 1921 (Proština-Labinština)*. Zagreb: Glas rada.

Čulinović, Ferdo (1972). „Labinska republika“ (Analiza pokreta u Istri iz 1921). *Labinska republika 1921. godine: zbornik radova*, str. 1–22. Rijeka: Sjeverojadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Rijeka

Darovec, D. (1997). *Pregled istarske povijesti*, Pula: C.A.S.H.

Dukovski, D. (1998). *Fašizam u Istri 1918. – 1943*. Pula: C.A.S.H.

Dukovski, D. (2008). Uvod u procese i procesi modernizacije u Istri na prijelomu stoljeća (1880.-1910.), *Acta Histriae*, 16, 3, str. 233–260. Kopar: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.

Giron, A. (2001). Arhivska građa raških ugljenokopa u Historijskom arhivu Rijeka. *Labinska republika 1921.-1991.: Kako smo razmišljali prije deset godina*, str. 7–11. Labin: Naklada Matthias.

Jelinčić, J. (2001). Starija arhivska građa Labina u Historijskom arhivu Pazin. *Labinska republika 1921.-1991.: Kako smo razmišljali prije deset godina*, str. 7–11. Labin: Naklada Matthias.

Jurkić, M. (1981). Neki pravni aspekti optužnice i presude labinskim rudarima na procesu u Puli 1921. godine. *Radnički pokret Labinštine 1921-1941. sa širim osvrtom na Istru*, str. 125–135. Labin: Radničko sveučilište.

Koprivica-Oštrić, S. (1983). Vojnička pubuna u Varaždinu 23. srpnja 1919. *Povijesni prilozi* 2, 2, str. 65–94. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske.

Korać, V. (1929). *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji: Od prvih početaka do ukidanje ovih pokrajina, Knjiga prva*. Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu.

Marković, D.; Ristović, Lj. (1959). *Pred nepriznatim sudom*. Beograd: Kultura.

Morača, P.; Bilandžić, D.; Stojanović, S. (1976). *Istorija Saveza komunista Jugoslavije: kratak pregled*, Beograd: Rad.

Oštrić, V. (1973). Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Rijeka u djelatnosti hrvatskih socijalista 1892.-1902. *Jadranski zbornik* 8, 1970-1972, str. 304–332. Pula: Društvo i kulturni razvoj Istre.

Oštrić, V. (1978). Istra u djelatnosti socijalista Hrvatske i Slavonije 1917-1918. *Istra* 1978, 1-2, str. 91–112. Pula: Glas Istre.

Oštrić, V. (1983). Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine. *Povijesni prilozi*, 2(2), str. 11–62. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske.

Payne S. G. (1995). *History of Fascism, 1914-1945*, London: Routledge.

Runjak, J. (1967). Pregled radničkog pokreta u Varaždinu. *Prilozi historiji Varaždina* 1967. str. 39–96. Varaždin: Narodno sveučilište "Braća Ribar".

Šimončić-Bobetko, Z. (1981). Industrijski razvoj Varaždina do 1941. godine. *Varaždinski zbornik: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Varaždinu od 1. do 3. listopada 1981. godine povodom obilježavanja 800. godišnjice grada*, str. 277–287. Zagreb: JAZU.

Štager, I. (1975). Buna u Varaždinu 1919. godine. *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin* 1975, 5, str. 87–95. Varaždin: Gradski muzej Varaždin.

Arhivska građa:

Redoviti spisi Gradskog poglavarstva Varaždina, 1919., kutija 4, Državni arhiv u Varaždinu, Varaždin

Redoviti spisi Gradskog poglavarstva Varaždina, 1919., kutija 6801-7400, Državni arhiv u Varaždinu, Varaždin

Redoviti spisi Gradskog poglavarstva Varaždina, 1919., kutija 7401-8000, Državni arhiv u Varaždinu, Varaždin

Digitalizirane novine:

Novinarstvo Varaždina: Pučki prijatelj [online]. Varaždin: Point d.o.o. Dostupno na: <http://library.foi.hr/nv/default.aspx?C=36&G=36> [Preuzeto: 4. rujna 2017.]

Novinarstvo Varaždina: Slobodni građanin [online]. Varaždin: Point d.o.o. Dostupno na: <https://library.foi.hr/novine/default.aspx?C=8&G=8> [Preuzeto: 4. rujna 2017.]

Novinarstvo Varaždina: Varaždinski viestnik [online]. Varaždin: Point d.o.o. Dostupno na: <http://library.foi.hr/nv/default.aspx?C=1&G=1> [Preuzeto: 4. rujna 2017.]

Novinarstvo Varaždina: Varaždinske vijesti [online]. Varaždin: Point d.o.o. Dostupno na: <https://library.foi.hr/novine/default.aspx?C=3&G=3> [Preuzeto: 4. rujna 2017.]

Novinarstvo Varaždina: Volja naroda [online]. Varaždin: Point d.o.o. Dostupno na: <https://library.foi.hr/novine/default.aspx?C=7&G=7> [Preuzeto: 4. rujna 2017.]